

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

сприяли водночас міжцерковному діалогу, а загострення міжнаціональних відносин поляків та українців, навпаки, безпосередньо відбивалося на ухиленні церковників від співпраці. Латинські єпископи головними причинами міжобрядових конфліктів вважали зміну обряду, релігійне навчання дітей священниками іншого обряду і змішані шлюби, прийняття Святих Таїнств від священника іншого обряду.

«МАРХЛЕВЩИНА НАША РАДЯНСЬКА»: ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РАЙОНУ УСРР 1925–1935 РОКІВ⁵⁶⁰

У нарисі на підставі наявної історіографії⁵⁶¹, а також виявлених автором нових документальних джерел, які вперше вводяться до наукового обігу, зроблено спробу по-новому реконструювати призабуту сторінку з історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст. – причини створення, історію функціонування й мотиви владної ліквідації Мархлевського польського національного району УСРР 1925–1935 рр.

Обставини створення й перші роки функціонування польського національного району УСРР

Мархлевський (до 1926 р. – Довбишанський) польський національний район УСРР був створений у загальному річизі політики «коренізації»/«українізації»⁵⁶² відповідно до постанови Малої Президії ВУЦВК від 21 липня 1925 р. з населених пунктів Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Житомирської округи з компактними масами польського населення.

Наприкінці липня 1925 р. голова Житомирського ОВК З. Табаков розповів кореспондентові губерніального щоденника про плани утворення «зразкового

⁵⁶⁰ Первісну версію статті див.: Горбуров К. З історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст.: Мархлевський польський національний район УСРР 1925–1935 рр. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей / редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), Я. В. Верменич (відп. ред.) та ін. Київ, 2015. Вип. 9: До 100-річчя від дня народження акад. НАН України П. Т. Тронька. С. 119–140.

⁵⁶¹ Аналіз історіографії питання станом на 2005 р. див.: Ващенко І. М. «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925–1935 рр. в історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2005. Вип. 30. С. 202–215.

Серед пізніших публікацій, присвячених польському національному району УСРР, виділимо статтю Т. Зарецької 2007 р. (див.: Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць* / редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 16, ч. 2. С. 203–219), а також вищезгадану розвідку К. Горбурова 2015 р. у збірнику до 100-річчя акад. П. Тронька.

⁵⁶² Наприклад див.: Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст. Київ: Асоціація «Україно», 1995. 215 с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2002. 188 с.; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.) та ін. Київ, 2003. 392 с.; та ін.

польського району». Урядовця цікавили насамперед питання фінансування цього проекту, оскільки бюджетних спроможностей «столичної» округи радянської Волині було відверто недостатньо: «Важливим питанням є зараз утворення зразкового Довбишанського польського національного району. Це зв'язано з видатками як по утриманню апарату до кінця бюджетного року, так і по будівництву району. Потрібно буде до 300 000 крб. Ці витрати можливо тільки перевести з держбюджету, бо для бюджету Житомирської округи це дуже тяжко»⁵⁶³.

Очільник ОВК також повідомив, що Голова Раднаркому УСРР В. Чубар гарантував урядову підтримку в організації польського району. Для управління цією національно-територіальною одиницею передбачалося спершу утворити ревком, який повинен був налагодити «певний зв'язок зі всіма сільрадами», а вже згодом, орієнтовно у жовтні, мав бути скликаний районний з'їзд рад для обрання райвиконкому⁵⁶⁴. Щоправда, життя дещо відтермінувало здійснення цих планів.

Так, 19 серпня 1925 р. на виконання вищезгаданої ухвали ВУЦВК з'явилася постанова № 14 Житомирського окрвиконкому «Про утворення Довбишанського національного польського району на Житомирщині»⁵⁶⁵. У документі, зокрема, було зазначено: «Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 21 липня ц. р. затверджено Довбишанський польський район на Житомирщині з центром у с. Довбишах, у складі 33-х нижчеперелічених сільрад, що їх виділяється із Звягельського (Новоград-Волинського), Пулинського, Баранівського, Миропільського та Троянівського районів ...»⁵⁶⁶. Йшлося про такі сільради: 1) Слободо-Чернецька; 2) Дзекунська; 3) Владинська; 4) Білківська; 5) Грузливецька; 6) Довбишанська (столична районна); 7) Шереметіївська; 8) Єлізаровська; 9) Гуто-Юстинівська; 10) Ново-Заводська; 11) В'юнківська; 12) Костянтинівська (українська); 13) Прутівська (українська); 14) Прутівська (німецька); 15) Ольшанська; 16) Дерманська; 17) Тартаківська; 18) Любарсько-Гутська; 19) Турівська; 20) Явненська; 21) Мар'янівська; 22) Биківська; 23) Жовто-Бридська; 24) Дранецько-Хатківська; 25) Березівська; 26) Таргачківська; 27) Вілівська; 28) Соболівська; 29) Сарнівська; 30) Генрихівська; 31) Себерська; 32) Ульянівська 33) Шиєцько-Будська⁵⁶⁷. Так, новоутворений польський національний район і справді виглядав майже мононаціональним – з 33-х його сільських рад польськими були 30, дві – українськими, одна – німецькою.

На підставі постанови Малої Президії ВУЦВК від 21 липня та постанови Президії Житомирського ОВК від 12 серпня 1925 р. ч. 20 Житомирський окрвиконком

⁵⁶³ Справи Житомирської округи: Розмова з головою окрвиконкому тов. Табаковим. Внутрішнє районування. Організація польського району. *Радянська Волинь: Щоденна газета Волгубкому КП(б)У, Волгубвиконкому та Волгубрадпрофу*. 1925. 31 липня. С. 2.

⁵⁶⁴ Там само.

⁵⁶⁵ Збірник обов'язкових постанов Волинського окружного Виконавчого комітету, а також [Житомирської] Міської ради. Житомир, 1925. С. 57–61; Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 рр.: Довідник: Офіційне видання / упоряд.: Р. Ю. Кондратюк, Д. Я. Самолук, Б. Ш. Табачник. Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. С. 525.

⁵⁶⁶ Наказ ч. 14 Житомирського Округового виконавчого комітету по Житомирській округовій адміністративно-територіальній комісії: «Про утворення Довбишанського національного польського району на Житомирщині», 19 серпня 1925 р. *Радянська Волинь*. 1925. 28 серпня. С. 4.

⁵⁶⁷ Там само.

наказував Довбишанський польський район вважати утвореним з 1 вересня 1925 р. Для підготовки до скликання районного з'їзду рад і «налагодження зв'язку сільради з районним центром» було ухвалено «утворити районну організаційну комісію на правах районного виконавчого комітету в складі: голови комісії тов. Олдаківського та членів – товаришів Богушевського, Шемелевського, Вонсовича й Павликівського»⁵⁶⁸.

Відповідно й Звягельський (Новоград-Волинський), Пулинський, Баранівський, Миропільський та Троянівський РВК мали негайно передати новоутвореному району вищезгадані сільські ради з відповідними населеними пунктами. Райвиконкоми районів-донорів також зобов'язувалися виокремити всі справи, документи та інвентар тих сільрад та населених пунктів, що відходили до Довбишанського району, й передати їх за описом та актами останньому до 1 вересня 1925 р. Для здійснення процедури передавання справ створювали відповідні приймально-передавальні комісії. Насамкінець у наказі № 14 Житомирського ОВК від 19 серпня 1925 р. йшлося: «З 1-го вересня 1925 р. всі вищеперелічені сільради та населені пункти виходять з адміністративного підпорядкування своїм попереднім райвиконкомом і підпорядковуються організаційній комісії Довбишанського району»⁵⁶⁹.

Отже, функціонування Довбишанського району розпочалося у вересні 1925 р. Територіально новоутворений район межував з Пулинським німецьким національним районом. 15 вересня 1925 р. ухвалою Малої Президії ВУЦВК Житомирську округу було перейменовано на Волинську, Житомир залишили окружним центром⁵⁷⁰.

У звіті Волинського окрпарткому КП(б)У 5-й округовій партійній конференції 27 листопада 1925 р. утворення національного Довбишанського польського району презентували як одну з найважливіших тогорічних справ/перемог локальної компартійної адміністрації. При цьому наголос робили на ентузіазмі польського населення підрадянської Волині: «Усім відомо, в яких умовах було утворено польський район. Коли була нарада селян, на якій голосували про утворення цього району, то був такий настрій серед селянства, що всі голосували стоячи. З другого боку, в нас ще є коло 25 польських сел, де ми провадимо підготовчу роботу»⁵⁷¹.

Волинський окрвиконком 9 вересня 1926 р. ухвалив рішення «Про перейменування Довбишанського [Довбишанського] району на Мархлевський»⁵⁷². Район розташовувався у далекій від залізничного сполучення місцевості – на південній окраїні українського Полісся, посеред нескінченних боліт, пісків і лісів, що займали майже 40 % території «польрайону». Неофіційно титулований «польською радянською столицею», районний центр Довбиш на початку вересня 1926 р. на прохання «працюючого польського люду» був перейменований на Мархлевськ. Ця республіканська «польська столиця» становила невелике поселення навколо порцелянового заводу. Довбиш/Мархлевськ був майже рівновіддаленим (на відстань у 120 км) і від радянсько-польського кордону, і від округового центру – Житомира. Відсутність дороги з твердим покриттям, яка з'єднувала б районний центр з Житомиром, суттєво перешкоджала прискореному розвитку «радянської Мархлевщини». Тому

⁵⁶⁸ Наказ ч. 14 Житомирського Округового виконавчого комітету...

⁵⁶⁹ Там само.

⁵⁷⁰ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 рр. Довідник. С. 525.

⁵⁷¹ 5-та округова партійна конференція: Відчит Округового партійного комітету: Доповідач тов. Данилов. *Радянська Волинь*. 1925. 29 листопада. С. 4.

⁵⁷² Там само. С. 531.

її будівництво, яке тривало упродовж 1926–1933 рр., стало однією з найбільших і найважливіших інвестицій цієї польської національно-адміністративної одиниці⁵⁷³.

На засіданні Раднаркому УСРР 24 грудня 1925 р. організаційна комісія району звітувала про виконану роботу. Оскільки республіканська влада надавала цій справі виняткового значення, на працю до району були мобілізовані «кращі сили». За очевидним браком місцевих кадрів партійний та радянський апарат комплектувався «переважно надісланими товаришами»⁵⁷⁴. Зокрема, увесь районний актив (20 осіб) стовідсотково складався з «варягів». Велетенські зусилля докладали щодо ідеологічно-пропагандистського супроводу функціонування цієї національно-адміністративної одиниці. Поволі зростав і місцевий компартійний прошарок: якщо на 10 лютого 1926 р. у районі налічувалося чотири партійні осередки й одна кандидатська група (31 член та 23 кандидати КП(б)У), то на березень було вже п'ять осередків й одна кандидатська група із загальною чисельністю 71 особа; на травень додалася ще одна кандидатська група. Зростали й місцеві комсомольські осередки⁵⁷⁵.

Станом на липень 1926 р. організаційні труднощі з виокремленням національного польського району були переважно подолані. У той же час Польбюро ЦК КП(б)У наголошувало, що, попри, здавалося б, вже «нормальне» функціонування національної адміністративно-територіальної одиниці, вона й надалі потребувала уваги Центру до власних потреб. Особливо це стосувалося господарського розвитку району: розширення порцелянового виробництва, інтенсивного шляхобудування, зміцнення матеріальної бази шкільної справи й насичення/забезпечення управліннями й фахівцями, які б володіли *польською мовою*, а відтак спроможні були презентувати *польський*, а не лише пересічний радянський характер району⁵⁷⁶.

На середину 1926 р. у владних кабінетах також розробляли проекти створення інших польських районів УСРР (у Проскурівській та Волинській округах), однак докладніша попередня перевірка виявила нереалістичність цих планів унаслідок недостатньої кількості польського населення, яке б компактно мешкало в цих місцевостях, й через економічні умови⁵⁷⁷.

Створення польського національного району в УСРР викликало сплеск ентузіазму в польських комуністів у Радянському Союзі, що, зрештою, було цілком зрозумілим. Адже вони отримували сурогатний заміник соціалістичної Польщі, боротьба за яку раніше принесла стільки невдач і розчарувань. Долучився до справи творення «радянської Мархлевщини» й особисто «залізний Фелікс» (Ф. Дзержинський), який 3 жовтня 1925 р. звернувся з листом до «працюючих мас» новоствореного району, у якому наголошував на винятковому значенні цієї польської радянської автономії⁵⁷⁸.

На урочисте проголошення району 27 березня 1926 р. прибули ледь не всі видатні польські комуністи, які працювали в СРСР, на чолі з Ф. Дзержинським,

⁵⁷³ Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. Warszawa; Wrocław: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. S. 120–121.

⁵⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 413. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 31.

⁵⁷⁵ Там само.

⁵⁷⁶ Там само.

⁵⁷⁷ Там само.

⁵⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 17.

Ф. Коном та Й. Уншлихтом. Урочистість перетворилася на бурхливу демонстрацію солідарності з «польським пролетаріатом, який бореться». Окрім численних місцевих провідників радянської Полонії, які прибули на проголошення польського району, почесними членами його райвиконкому було обрано комуністичних послів Сейму II Речіпосполитої – А. Варського й С. Ланьцуцького⁵⁷⁹.

Функціонування польського національного району мало яскраво виражений політичний зміст. Про це не раз говорив керівник польської секції й заступник голови ЦКНМ Я. Саулевич: «Розташований на пограниччі України, польський район є живим контрастом до капіталістичної політики поляків, є постійним нагадуванням утисків українців і білорусів у Польщі Організація району стала одним із чинників притягнення основних мас польського селянства до радянського будівництва, відданості їх спільній справі Батьківщини всіх працюючих – СРСР»⁵⁸⁰.

Так, 27–30 квітня 1926 р. відбувся I з'їзд рад району, у якому взяли участь 103 делегати та 500 гостей. На пропозицію Польбюро Агітпропвідділу (АПВ) ЦК ВКП(б) було вирішено назвати район іменем Ю. Мархлевського⁵⁸¹, а райцентр Довбиш – Мархлевськом. З'їзд привітали від імені ЦК ВКП(б) й Компартії Польщі (КПП) Фелікс Кон, ЦК КП(б)У – Самуїл Лазоверт, Польбюро АПВ ЦК ВКП(б) – С. Дзержинська, Ради національностей ЦВК СРСР й уряду УСРР – Болеслав Скарбек⁵⁸², а також представники інших владних органів, установ та організацій. Надійшли привітання від голови ВУЦВК Г. І. Петровського, РНК УСРР, голови Селянського Інтернаціоналу Т. Домбала й Ф. Дзержинського. Новоутворений район отримав цінні подарунки: від московського видавництва «Трибуна» – два трактори з плугами, культурно-освітнього товариства «Праца» – радіоприймач, польського відділення Наркомпроу РСФРР – фотоскоп, удови Ю. Мархлевського – його портрет та дві платівки з промовами⁵⁸³.

З доповідями на з'їзді виступили: Ф. Кон – про міжнародне становище, Б. Скарбек – діяльність уряду УСРР, Сумцов – роботу Волинського окрвиконкому. Доповідачам було задано чимало питань, зокрема й незручних: «Чому радянська влада не дозволяє передплачувати газет з Польщі?»; «Кому належить земля, що її відібрано у середняків?»; «Чому землю не продають у власність?» та ін. В обговоренні доповідей промовці наголошували на нагальних проблемах району: недостатній кількості й важкому матеріальному становищі шкіл, жахливому стані доріг і мостів (столичний Мархлевськ був розташований у 13 верстах від шосе), відсутності медичної й агрономічної допомоги, бракові приміщень для райвиконкому

⁵⁷⁹ *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne, 1918–1939: Dokumenty i materiały*. Warszawa, 1977. S. 279.

⁵⁸⁰ Цит. за: Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940: Польський національний район Мархлевський (до 1926 – Довбишанський). *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл – О. С. 306–307.

⁵⁸¹ Див.: Мархлевский, Юлиан Юозефович (1866–1925). *Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат*. Репринтное изд. Москва: Сов. Энциклопедия, 1989. С. 534.

⁵⁸² Про нього докладніше див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – мало-відома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 181–207.

⁵⁸³ Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы) / отв. ред. А. Ф. Носкова. Москва, 2001. С. 78.

(тимчасово розташувався у будинку порцелянового заводу), сільрад, шкіл, шкільних підручників, особливо німецьких, малочисельності міліції (три співробітники на район), необхідності субсидій для розвитку району тощо. З'їзд обрав райвиконком (28 осіб), який очолив Є. Олдаковський. Серед членів першого складу Мархлевського РВК були Ф. Дзержинський, Ф. Кон та Й. Уншліхт. Почесними членами РВК, як вже зазначалося, були обрані А. Варський та С. Ланьцуківський⁵⁸⁴.

Вже 18–19 березня 1927 р. відбувся 2-й з'їзд рад Мархлевського району, на якому були присутні Т. Домбаль, Б. Скарбек, С. Лазоверт.

На момент створення Довбишанський польський національний район склався з 25 сільрад, 96 населених пунктів, 7 557 господарств з загальною кількістю населення 40 577 осіб, що з них поляків нараховувалося 28 336 (69,83 %), українців – 8 098 (19,96 %), німців – 2 805 (6,91 %), євреїв – 1 319 (3,25 %); 18 мешканців району репрезентували інші національності (0,05 %). Відповідно до національної структури людності, з 25 сільрад району 21 була польською, 2 – українськими, 2 – німецькими⁵⁸⁵.

Польське населення району мало низку характерних особливостей. На противагу іншим теренам України й Білорусі, тут була нечисленною польська заробітчанська еміграція, сформована у різні періоди. Вона переважала хіба що серед робітників двох невеликих склозаводів й Довбишанської порцелянової фабрики. Серед місцевих поляків майже не було представників шляхти загородової, цих традиційно найбільш послідовних й затятих носіїв і творців польських національних традицій на «далеких Кресах». Згідно з даними Волинського губкому КП(б)У, поляки на теренах проєктованого національного польського району склалися переважно з однорідної автохтонної селянської маси, яка за різних обставин зазнала полонізації. Це були насамперед майже без винятку колишні уніати, яким у віддаленому й відсталому закутку поліських боліт вдалося відбити форсований царською владою православний наступ й перетворити власні уніатські церкви на католицькі костьоли. Їхня полонізація відбулася головню в другій половині XIX ст., тобто за доби найгострішої русифікаційної політики⁵⁸⁶.

Втім, «хрещений батько» національного польського району УСРР – заступник голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК Я. Саулевич⁵⁸⁷ – висловлював дещо відмінну від керівництва Волинського губкому КП(б)У точку зору щодо генези й стратифікації (дихотомія «пани – хлопи») місцевої польської людності, фіксуючи наявність на території проєктованої польської автономії шляхетських колоній й ретельно переховуваних від стороннього (особливо владного) ока в окремих місцевих родинах грамот про польське дворянське походження. За

⁵⁸⁴ Там само. С. 79.

⁵⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 38 зв.

⁵⁸⁶ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938. Kraków: Znak Horyzont, 2014. S. 73.

⁵⁸⁷ Докладніше про нього див.: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. *Історія України. Мало-відомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 34 / відп. за вип. Р. Ю. Подкур. С. 143–176; Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 348–414.

його словами, ця частина населення «спілкується доволі правильно польською мовою», звертається поміж собою на «пан/пані» й у побуті демонструє культурну вищість (дотримання етикету, чистота й охайність у помешканнях)⁵⁸⁸.

Мархлевський польський національний район на початку свого існування суттєво поступався сусіднім українським районам за рівнем економічного розвитку, не мав також і соціально-культурної бази.

Голова Мархлевського РВК Є. Олдаковський 9 січня 1927 р., виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, окреслив коло проблем польського національного району, який він очолював. Йшлося насамперед про незадовільний стан культурно-освітньої роботи серед польської людності – незначне охоплення школою учнів-поляків, перевантаженість педагогів польських шкіл: якщо в українських школах на одного вчителя припадало 50 учнів, то його польський колега у Мархлевському районі мав працювати з 160 учнями. Незадовільним було й фінансування Наркомосом республіки освітньої сфери Мархлевщини. Нарікання голови РВК викликали технічні труднощі у функціонуванні підлеглого йому апарату райвиконкому, який мав працювати паралельно двома мовами – польською та українською. Проблемою була й дотаційність району з боку республіканських урядових структур – доповідач пропонував розробити план формування місцевої економічної бази, аби розірвати замкнене коло дотаційних обмежень і забезпечити економічне піднесення бідної на ресурси місцевості⁵⁸⁹.

Тому для створення на радянській Волині зразкового й заможного польського району центральна влада СРСР і республіканська адміністрація на прискорений розвиток Мархлевщини спрямовували значні кошти. Упродовж десятилітнього існування національного району державні дотації на його господарський та соціально-культурний розвиток становили від 80 до 90 % районного бюджету. У 1929–1931 рр. цей бюджет щорічно подвоювався⁵⁹⁰.

Завдяки системним фінансовим вливанням у Мархлевську було збудовано електростанцію, налагоджено телефонний зв'язок з Житомиром, Києвом і Харковом, здано в експлуатацію водогін. У 1927 р. в районі завершили спорудження сучасної лікарні, кількох нових шкільних будинків, двох клубів; 1928 р. – районного суду й міліції. Хутірський Довбиш/Мархлевськ стрімко перетворювався на сучасний районний центр. 1930 р. в ньому урочисто відкрили «зразкову польську семирічку». Також ввели в експлуатацію поштово-телеграфне відділення, нову споруду райвиконкому й Мархлевського райкому КП(б)У. Одночасно в райцентрі будували аптеку, кінотеатр, ветеринарний пункт, а також чотири кількаповерхові житлові будинки для районних партійних функціонерів і службовців райвиконкому. Налагодили регулярне автобусне сполучення з Житомиром⁵⁹¹. Упродовж 1930–1935 рр. у районі видавали польськомовну газету «Marchlewszczyzna Radziecka» («Радянська Мархлевщина»; з 7 лютого 1934 р. /з № 13/ друкувалася під назвою «Szturmowiec

⁵⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 824. Арк. 381–382.

⁵⁸⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. С. 93–96.

⁵⁹⁰ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 528. Арк. 7; Спр. 535. Арк. 10.

⁵⁹¹ Там само. Спр. 481. Арк. 28; Kupczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 170.

Рóл» /«Штурмовик ланів») – орган райкому КП(б)У, райвиконкому й районного комітету незаможних селян. Наклад часопису коливався від 1 250 до 2 500 прим.⁵⁹² 1926–1930 рр. Мархлевщина швидкими темпами перетворювалася на зразковий радянський національний польський район⁵⁹³.

Пріоритетний розвиток Мархлевщини був умотивований насамперед більшовицькими пропагандистськими потребами. Одна з найвідоміших акцій такого штибу, пов'язаних з досягненнями району у «соціалістичному будівництві», відбулася влітку 1929 р. Вона мала стати відповіддю на недопущення делегації «радянської Полонії» на I Всесвітній з'їзд закордонних поляків, який відбувся у Варшаві⁵⁹⁴. До польського району була спрямована делегація «людей праці» з Польщі. До складу делегації «польських робітників і селян» входив, зокрема, почесний член Мархлевського райвиконкому, комуністичний посол Сейму II Речіпосполитої Станіслав Ланьцувський⁵⁹⁵. Своє враження від Мархлевщини він висловив у московській «Правде»: «Мархлевський польський район на Волині справив на нас велетенське, незабутнє враження. Цей цілковито забутий й відсталий за часів царату район нині може пишатися значними досягненнями у сфері як господарській, так і культурній. Ми бачили школи, клуби, світлиці, зразково обладнаний шпиталь та ін.»⁵⁹⁶.

П'ятирічний ювілей Мархлевщини й початок занепаду «польського проєкту» в УСРР

Піком інструментального використання Мархлевського польського національного району адміністрацією СРСР/УСРР з пропагандистською метою можна вважати 1930 р., коли відзначалося п'ятиріччя існування цієї національної адміністративно-територіальної одиниці. 28 серпня 1930 р. при ЦКНМ відбулася нарада у справі організації культпоходу до Мархлевського району з нагоди п'ятиріччя його існування. В ухвалі зібрання йшлося: «1. Враховуючи велике політичне громадське значіння п'ятирічного існування польського Мархлевського району, визнати за потрібне організувати культурний похід, присвячений п'ятирічному ювілею цього району. 2. Культпохід провести під такими гаслами: а) популяризації ленінської національної політики; б) виконання основних господарсько-політичних завдань партії та Радвлди (хлібозаготівля, осіння засівкампанія, колективізація, ліквідація куркульні як класи на базі суцільної колективізації); в) культурної революції

⁵⁹² Докладніше див.: Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. T. V, zes. 2. S. 99, 103, 106, 123, 133–134.

⁵⁹³ Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. S. 123.

⁵⁹⁴ Див.: Sowiecka propaganda antypolska w związku z Warszawskim Kongresem Polaków z Zagranicy. *Sprawy Narodowościowe*. 1929. Nr. 3/4. S. 537–538; Єременко Т. І. Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. праць* / редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін. Київ, 1993. Вип. 4. С. 113–122.

⁵⁹⁵ Див. докладніше: Łanćucki Stanisław. Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: Słownik biograficzny. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2005. T. III: K – Ł / P. Majewski; red. nauk. G. Mazur. S. 383–385.

⁵⁹⁶ Правда. 1929. 17 септября.

(загальне навчання і ліквідація неписьменності) ...»⁵⁹⁷. Культпохід розпочався 15 вересня і тривав місяць.

У центральній та республіканській пресі з'явилися принагідні ювілейні публікації. Зокрема, дві майже ідентичні за змістом статті секретаря ВУЦВК Марка Сергійовича Василенка (1895–1937) у московському («Револуція и национальности») та харківському («Радянська Україна») часописах відповідно – «Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района»⁵⁹⁸ та «Польський національний район ім. Мархлевського»⁵⁹⁹ – були традиційно ювілейними, але водночас у загальних рисах окреслювали ситуацію й певні здобутки п'ятирічного існування цього, «одного з багатьох» (28-ми на той час), національно-адміністративного району УСРР.

У звичному ключі більшовицької пропагандистської риторики М. Василенко стверджував: «П'ять років існування Мархлевського району – це п'ять років настирливої боротьби пролетаріату і всіх трудящих за здійснення на ділі національної політики, за культурне і господарське піднесення трудящих мас селянства. Ці п'ять років довели, що польська трудяща людність буде тепер на території УСРР зовсім за нових, відмінних умов, рівняючи до часів панування царату, свою національну культуру і ніколи не забуде тогочасної варварської політики, коли дідицько-капіталістична влада жорстоко викорінювала навіть найменші спроби домогтися більш-менш вільних умов існування. Успіхи, які ми маємо в усіх галузях політичного, господарського і культурного будівництва, є наслідок глибокого розуміння бідняцько-середняцькими масами селянства тих завдань, що стоять перед ними, а також правильного розв'язання на практиці Ленінової національної політики.

Уся зовнішність району за ці п'ять років набрала зовсім іншого вигляду. Давнього, напівзруйнованого, що втопає в багні, задихається в тісноті містечка [Довбиш – К. Г.] не впізнати. Нове приміщення райвиконкому, лікарні, міліції, суду, клубу, школи-семирічки, десятки нових житлових приміщень, будівництво пішоходів, брукування вулиць, – все це піднесло містечко [Мархлевськ – К. Г.], що є тепер зразок майбутнього будівництва нових наших сіл»⁶⁰⁰.

Автор відзначав успіхи «соціалістичного сектора» сільського господарства району, зафіксувавши на осінь 1930 р. 7 % колективізованих господарств (13 % орної землі) й наголосивши в дусі сталінського «Запаморочення від успіхів»: «За проведення колективізації, надто навесні 1930 р., були по окремих селах такі “спритні колективізатори”, що не хотіли вважати на специфічні особливості району і на всі сили “гналися” збільшити відсотки колективізації, ламаючи в окремих місцях ленінські принципи добровільності об'єднання селян у колгоспи ... Тільки завдяки втручання вищих радянських і партійних організацій і директив ЦК ВКП(б) ті перекручування, що були в галузі колективізації, усунути»⁶⁰¹. Віддавалося у статті належне й промислому поступу Мархлевщини: «Наявність на терені району чималих покладів сировини, як каолін, різна глина, пісок, кварц, сприяє розви-

⁵⁹⁷ ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 500. Арк. 13.

⁵⁹⁸ Василенко М. Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района. *Револуція и национальности*. 1930. № 4/5. С. 38–47.

⁵⁹⁹ Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського. *Радянська Україна*. 1930. № 8/9. С. 54–62.

⁶⁰⁰ Там само. С. 55.

⁶⁰¹ Там само. С. 57.

ткові шкляної, фаянсової та порцелянкової промисловості. На терені району вже є 4 заводи: в Мар'яновці та Биковці – шкляні, Мархлевському – порцеляновий і в Кам'яних Бродях – фаянсовий, де працює понад 1 600 робітників. Крім великих покладів сировини, розвиткові промисловості сприяє наявність торфу, що цілком може забезпечити паливом чинні заводи на десятки років. Тепер на торф'яне паливо переведено майже цілком три заводи»⁶⁰².

Наголосивши на успіхах культурного будівництва у Мархлевському районі за радянської влади (антитезою слугувало ритуальне порівняння з добою царату – на цих теренах, мовляв, «було 14 костьолів і тільки 4 початкові школи»), М. Василенко констатував й суттєвий недолік у функціонуванні радянського апарату цієї польської національно-адміністративної одиниці – його «замалу полонізацію»: «В польських селах, незважаючи на те, що весь керівний склад робітників виключно поляки, більшість організацій роботу свою провадить тільки російською або українською мовами. Та й серед сільських рад мало таких, що цілком провадять роботу польською мовою. Такий стан потребує рішучих заходів до полонізації роботи радянських та громадських організацій, а цього можна досягти, рішучіше висуваючи на керівну роботу колгоспників, наймитів, бідняків і середняків та підносячи політвиховну роботу серед мас»⁶⁰³.

Того ж року роботу Мархлевського районного виконавчого комітету розглядала Рада національностей ЦВК СРСР. У телеграмі, надісланій нею керівництву району, зокрема, зазначалося: «Рада національностей ЦВК Союзу РСР палко вітає вас із п'ятирічним ювілеєм. Наявні великі успіхи у вашій роботі на господарському і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики радянської влади і її правильне проведення Українським урядом»⁶⁰⁴.

Незважаючи на виняткові фінансові впливання у «радянську Мархлевщину», ставлення польського населення регіону (та й УСРР у цілому) до радянського режиму залишалося приховано нелояльним. До свіжої ще пам'яті про антипольську політику більшовиків під час війни 1920 р. долучилася примусова атеїзація населення й, зокрема, системні утиски Римо-Католицької Церкви та її духовенства (на території району всі костьоли й каплиці РКЦ були зачинені, нечисленні ксьондзи – репресовані). Форсована колективізація (попри всі вербальні маневри Кремля) й пов'язаний з нею злочинний Голодомор 1932–1933 рр. не додали симпатій владі. Украй повільні темпи колективізації аграрного сектора району, чому місцеве селянство чинило відвертий і латентний опір, давали підстави владі закидати полякам-хуторянам Мархлевщини нелояльне ставлення до «генеральної лінії партії».

Впливали й складні, а іноді й неприховано ворожі взаємовідносини між СРСР та II Річчюпосполитою: упродовж ледь не всіх 1930-х років Кремль вважав Польщу головним ймовірним противником, який ледь не щопівроку готувався здійснити агресію проти «батьківщини трудящих» й анексувати її «невід'ємну складову» – УСРР. Міфічна «польська загроза» й віртуальна «польська агентура» усередині УСРР/СРСР набули в уяві Й. Сталіна маніакально-гіпертрофованого вигляду.

⁶⁰² Там само. С. 58.

⁶⁰³ Там само. С. 61.

⁶⁰⁴ Приветствие Совета национальностей к пятилетнему юбилею польского Мархлевского района УССР. *Революция и национальности*. 1930. № 6. С. 136.

11 серпня 1932 р. у листі до Л. Кагановича Й. Сталін виразно окреслив своє бачення теми «польського шпигунства» й «агентури Пилсудського» у радянській Україні й пов'язаних з цим загроз для режиму: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии ... обретается немало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне партии), *против* партии ...»⁶⁰⁵.

У відповідь на замовлення кремлівського господаря ГПУ-НКВД сфабрикували справу так званої «Польської Організації Військової» («ПОВ»), запозичивши назву у реальної організації доби Першої світової війни, яка припинила своє існування 1921–1922 рр. Обвинувачення у належності до «ПОВ» з 1933 р. й до кінця десятиліття стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності СРСР/УСРР й, зокрема, населення й урядовців Мархлевського району⁶⁰⁶.

Зрештою, партійну організацію польського національного району УСРР лихоманило вже з самого початку 1930-х років. Наприклад, у липні 1931 р. з КП(б)У було «вичищено» 42 члени й 17 кандидатів (загалом місцевий партійний осередок налічував на той час 230 членів і кандидатів партії), яким інкримінували «викривлення класової лінії», «зв'язки з куркулями й антирадянськими елементами», «приховування від партії анкетних даних». 1933 р. локальна партійна організація позбулася 79 членів та кандидатів у члени партії, крім того, 44 особи були деградовані з членів до кандидатів у члени КП(б)У, що також було жорсткою формою покарання⁶⁰⁷. Так, 15 серпня 1933 р. за вигадану належність до «ПОВ» був заарештований завідувач культпропвідділу Чернігівського обкому КП(б)У Болеслав Скарбек, колишній завідувач Польського бюро агітпропвідділу ЦК КП(б)У, один з провідних ініціаторів радянського «польського проекту» в УСРР⁶⁰⁸.

Болеслав Скарбек неодноразово відвідував Житомирщину, приділяв значну увагу польському національному району. Як наслідок – його арешт задіяв відомий

⁶⁰⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 274.

⁶⁰⁶ Рубльов О. С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УСРР, 1920–1930-ті роки. Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: зб. док. та мат. / упоряд.: С. А. Кокін, Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов. Київ, 2011. С. 11–12.

⁶⁰⁷ Stroński H. Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych. *Ucrainica Polonica* / редкол.: Ю. Терещенко (співголова), Г. Стронський (співголова) та ін. Київ; Житомир: Видавн. центр Київського нац. лінгвістичного ун-ту, 2004. Т. 1. С. 203.

⁶⁰⁸ Рубльов О. С. Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович (Skarbek /Szacki/ Bolesław; 1888 – 03.06.1934). *Енциклопедія історії України*: у 10-ти т.; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 595; Докладніше про нього див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934) – маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. № 1 (38). С. 181–207.

«принцип доміно»: багатьох із тих, хто знав його особисто або спілкувався із ним у процесі «польської радянської роботи», було піддано репресіям. Так, у Мархлевському районі заарештували редактора районної газети Г. Панека, завідувача польської семирички с. Дзикунка Р. Ф. Ощапівського; трирічний термін позбавлення волі отримали директор робітфаку А. А. Ільницький, викладач польської літератури Л. В. Коріцинський⁶⁰⁹. Під час розгортання сфабрикованої республіканським НКВД «справи “ПОВ”» 20 вересня 1933 р. був затриманий інспектор відділу праці Мархлевського РВК Київської обл. Яків Абрамович Гольд, залучений до групової справи так званого Вінницького (Подільського) обласного центру «ПОВ»⁶¹⁰. За постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 р. десять років таборів дістав директор педтехнікуму Й. Й. Любецький⁶¹¹.

У цілком таємній інформації секретно-політичного відділу ГПУ УСРР «Про стан масової партійно-громадської роботи серед поляків на Україні», адресованій заступнику Голови ГПУ УСРР І. Леплевському наприкінці жовтня 1933 р., Мархлевський район був представлений плацдармом «контрреволюційної діяльності» «ПОВ»: «Мархлевський район був основною базою повстанської, масової роботи “ПОВ”, джерелом постійного поповнення кадрів “ПОВ” й базою для вивчення членами “ПОВ” методів конкретної роботи на місцях. Через школу контрреволюційної роботи у цьому районі пройшов увесь основний кістяк повяцького активу на Правобережжі»⁶¹².

Далі з’ясувався механізм опанування «повяками» місцевого партійно-радянського апарату: «Для забезпечення свого впливу у районі “ПОВ” захопила у свої руки парткерівництво районом. У різні періоди за останні роки тут змінювалося парткерівництво, яке складалося з членів [контрреволюційної] організації: кол[ишній] інструктор ЦК [КП(б)У] – МАРЧЕВСЬКИЙ – був секретарем РПК; тут працював і керував повяцькою роботою ВАНТРУБСЬКИЙ – к[олишній] секретар [райпарткому КП(б)У] Мархлевського району, згодом – секретар Васильківського району»⁶¹³. У документі стверджувалося, що у польському національному районі провадили «антирадянську діяльність» й інші члени «ПОВ»: інструктор Мархлевського РПК КП(б)У Гейне, який «займався шпигунством»; його колега Поляковський був, мовляв, надісланий до Мархлевська Київським центром «ПОВ» як «районний комендант “ПОВ”». Культпропвідділ Мархлевського райкому партії очолював 1932 р. «член «ПОВ» ЛЮБЕЦЬКИЙ, безпосередньо щільно зв’язаний з СОХАЦЬКИМ». Редакцію районної польської газети очолював «старий член “ПОВ” ПАНЕК»⁶¹⁴.

Відавалося належне й Київському центру «ПОВ», чільні учасники якого нібито спрямовували «контрреволюційну роботу» на Мархлевщині й особисто брали участь у ній під час неодноразових відряджень до району. Відповідний

⁶⁰⁹ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Рєабілітовані історією. Житомирська обл.* / редкол.: І. М. Синявська (голова), Л. А. Копійченко (заст. голови), Є. Р. Тіміряєв (відп. секр.) та ін. Житомир: Полісся, 2006. Кн. 1. С. 37.

⁶¹⁰ Докладніше див.: Рубльов О., Рєпринцев В. Рєпрєсії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1–2 (2–3). С. 123–124.

⁶¹¹ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Рєабілітовані історією. Житомирська обл.* Кн. 1. С. 37.

⁶¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 180. Т. 4. Арк. 106.

⁶¹³ Там само. Арк. 106–107.

⁶¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 180. Т. 4. Арк. 107.

вплив здійснювала організація й через членів «ПОВ», впроваджених до київських установ – Науково-дослідного інституту польської пролетарської культури при ВУАН й Польського педагогічного інституту (Інституту соціального виховання): «Київський актив “ПОВ” постійно відвідував район й провадив безпосередньо роботу у ньому. Як бригада від Інституту польської культури сюди виїздили з Києва – ДОБРЖИНСЬКИЙ, СНАДЗЬКИЙ, МОДЗЕЛЕВСЬКИЙ – й провадили вербування. До шкіл району приїздили також з Інституту соцвиху для вивчення конкретних методів роботи серед польського населення й у польшкоколах ... Член “ПОВ” ІЛЬНИЦЬКИЙ, який працював 1932 р. завідувачем школи у Мархлевську, зібрав шпигунські матеріали щодо становища села, хлібозаготівель тощо.

У самому Мархлевську постійно перебував сильний актив “ПОВ”. Унаслідок проведеної ним роботи у Новому Заводі Мархлевського району проявився організований спротив [заходам режиму] з боку куркульства»⁶¹⁵.

«Оновлене керівництво» Мархлевського району у доповідній записці компартійним очільникам УСРР від 6 січня 1934 р. наголошувало, що «скарбеківщина» негативно позначилася на політичному й культурно-господарському житті району, оскільки «агенти класового ворога з партквитком у кишені» не лише саботували роботу, а й здійснювали відверте «шкідництво» в усіх сферах його життєдіяльності⁶¹⁶.

Форсована примусова колективізація, розкуркулення й початок Голодомору 1932–1933 рр. спричинили таке явище, коли у західному прикордонні УСРР, зокрема у польському Мархлевському й сусідньому з ним німецькому Пулинському районах, вже восени 1932 р. системного характеру набувають спроби селянства залишити місця свого постійного проживання й виїхати на Південь України, у Донбас або й за межі республіки в пошуках більш придатних для життя регіонів СРСР. Так, у січні 1933 р. заступник Голови ОДПУ В. А. Балицький констатував «масовий виїзд селян з села, головним чином Харківської, Одеської, Київської, частково Чернігівської областей», що розпочався наприкінці грудня 1932 р. Лише по Київській області такий виїзд був зафіксований у 27 районах, 437 селах. За чекістськими даними, виїхало з Київщини 6 576 осіб (усього по вищезгаданих областях УСРР втекло з села – 31 693 одинаки, 2 789 родин)⁶¹⁷. 22 січня 1933 р. була підписана директива ЦК ВКП(б) й РНК СРСР щодо запобігання масовому виїзду голодуючих селян: «До ЦК ВКП й Раднаркому дійшли відомості, що на Кубані й Україні почався масовий виїзд селян “за хлібом” у ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП й Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації ... проти колгоспів й загалом проти Радянської влади. Минулого року партійні, радянські й чекістські

⁶¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 180. Т. 4. Арк. 107–108.

⁶¹⁶ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 37.

⁶¹⁷ Записка Г. Е. Прокофьева И. В. Сталину о проводимых мероприятиях по борьбе с массовыми выездами из Украины и СКК с приложением записок Е. Г. Евдокимова и В. А. Балицкого, 23 января 1933 г. *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936* / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва: Международный фонд «Демократия», 2003. С. 393–394.

органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. Цього року не може бути допущено повторення минулорічної помилки». ЦК КП(б) У, РНК УСРР й репресивно-чекістський апарат республіки зобов'язувалися «не допускати масового виїзду селян з України до інших країв»⁶¹⁸. Для «запобігання масовому виїзду з України, Північного Кавказу й Білорусії» транспортні органи ОГПУ влаштовували на залізницях заслони й оперативно-пошукові групи, які вилловлювали утікачів й повертали їх до місць постійного проживання⁶¹⁹.

За умов масового антиколгоспного руху селян, зокрема й національних районів західного прикордоння УСРР, республіканська влада намагалася використати такий важіль, як локальне адміністративно-територіальне переформатування. Так, 19 листопада 1933 р. Президія Київського облвиконкому ухвалила постанову «Про зміни зовнішніх меж і внутрішнє перерайонування Мархлевського району» (4 червня 1934 р. це рішення обласної адміністрації затвердила Президія ВУЦВК). До Мархлевського району *було приєднано*: з Троянівського району с. Корчівку; із Дзержинського району – с. Людвиківку й частину колонії Синявка; з Баранівського району – колонії Осову й Лугову, частину Гуго-Жаборицької сільради; Новоград-Волинського району – села Кам'яний Майдан, Болярку, Ходорівку; Пулинського району – колонію Грузливець. Одночасно Мархлевщина *втратила на користь*: Баранівського району – колонію Будище; Пулинського – колонію Степанівку; Черняхівського району – колонії Стару Болярку та Мойсіївку⁶²⁰.

Паралельно із цим керівництво тоталітарної держави та її репресивний апарат вдавалися до системних репресивних заходів щодо номенклатури й активу національних адміністративно-територіальних утворень. У фокус чергової «чистки», як вже зазначалося, потрапив й апарат польського національного району УСРР.

Втім, адміністративно-репресивні заходи й постійні територіальні трансферти не дали стовідсоткового результату, й сільське населення «зразкових» національних районів західного прикордоння УСРР продовжувало залишати їхню територію. Так, 29 березня 1934 р. заступник голови ГПУ УСРР З. Б. Кацнельсон адресував секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору й П. П. Постишеву спеціальне повідомлення «Про масові виїзди на Південь німців-колоністів на Волині». Воно починалося з констатації явища, яке набуло системного й масового характеру і серйозно дискредитувало владу: «За останній час серед німців-колоністів на Волині (Київська область) у Пулинському, Черняхівському й Мархлевському районах спостерігається потяг до переселення у південну частину України Внаслідок поширення провакаційних чуток, частина німців-колоністів разом з родинами і майном виїздить на станцію Житомир. На станції Житомир мав місце випадок, коли накопичилося понад 200 осіб, які придбали у касі залізниці квитки на право проїзду у потягах, що проходять Відмічений факт, коли переселенці намагалися затримати потяги,

⁶¹⁸ Директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян, 22 января 1933 г. *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936.* С. 391.

⁶¹⁹ Докладная записка Г. Г. Ягоды И. В. Сталину и В. М. Молотову о пресечении массовых выездов из УССР, Северо-Кавказского края и БССР, 2 февраля 1933 г. *Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936.* С. 398–399.

⁶²⁰ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795–2006 рр. Довідник / гол. редкол. І. Рафальський С. 535–536.

що проходять, стаючи на залізничну колію з вигуками “Ріжте наших дітей!” тощо. Вжитими заходами ця демонстрація була ліквідована ...»⁶²¹.

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У для з’ясування причин «стихійного переселення» колгоспників й одноосібних господарств з Пулинського району констатувала (квітень 1934 р.): «З 1 серпня 1933 р. розпочалася масова втеча з району, головним чином до Таврії, Херсонщини З 1 серпня [1933 р. – К. Г.] по 15 березня 1934 р. втекло з загальної кількості понад 6 000 господарств – 826 господарств (537 одноосібних + 289 колгоспних), тобто близько 14 % усіх господарств. Загальна кількість тих, що виїхали з району, ще більша (1 045 господарств), бо частина виїхала внаслідок паспортизації. Загалом потайки втікло з Пулинського району 18 % одноосібних й 12 % колгоспних господарств. Факти еміграції мали місце не лише у німецьких сільрадах (на які припадає найбільший відсоток), а й у українських й польських. Втеча набувала в окремих сільрадах катастрофічний характер Немає жодної сільради, де тією чи іншою мірою не мала місце втеча»⁶²². Аналогічною була ситуація й у сусідньому польському Мархлевському районі.

Ревізори від ЦК КП(б)У у своєму звіті остерігалися називати справжню причину масової еміграції німецького й польського населення зі західного прикордоння УСРР – національних німецького Пулинського й польського Мархлевського районів – форсовану колективізацію, brutальне «розкуркулення» й конфіскацію майна господарської частини села, штучний Голодомор 1932–1933 рр. Натомість у документації партійних органів звично використовували традиційний евфемізм – «великий прорив у колгоспах», містилися покликання на «надзвичайну засміченість колгоспів відверто куркульськими елементами», «свідому фашистську діяльність гітлерівських, пілсудчиківських і петлюрівських елементів й агентів», слабкість керівних партійних й радянських кадрів цих районів⁶²³.

Починаючи з 1933 р., систематично лихоманило й польські та німецькі школи західного прикордоння УСРР – постійні перевірки педагогічного складу й вилучення «нелояльного елемента» серед учителів, а також вишукування «антирадянських проявів» серед учнів стали буденним явищем, що аж ніяк не сприяло належній якості навчання, і так ускладненого перманентним дефіцитом учителів й навчально-підручничкової літератури. Так, наприклад, у розлогій доповідній культпропвідділу ЦК КП(б)У «Про виконання постанови Політбюро [ЦК КП(б)У] від 13 грудня [1933 р.] та листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У [1933 р.] про кадри шкіл нацменшостей» за підписом його завідувача М. М. Кіллєрога (16 лютого 1934 р.) знайшлося місце й для подання негативної оцінки навчально-виховного процесу в Адамівській польській школі Мархлевського району, де, мовляв, «виховна робота серед дітей ведеться дуже погано», а саме: «Суспільствознавство викладається політично неписьменною вчителькою на основі газетного матеріалу. Вчителька Камінська (суспільствознавство) не веде боротьби з класово ворожими висловлюваннями і думками окремих школярів. Так, наприклад, Камінська не реагувала на заяву декількох учнів про те, що “радвлда робить кепсько, що розкуркулює і висилає куркулів”, “не в Польщі голод та безробіття, а в СРСР, бо у нас люди з голоду

⁶²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 350. Арк. 74–75.

⁶²² Там само. Арк. 57.

⁶²³ Там само. Арк. 57–58.

вмирають”, і т. д.»⁶²⁴. Сподіваною реакцією тоталітарного режиму було звільнення політично нелояльних учителів з подальшим (у багатьох випадках) притягненням їх до кримінальної відповідальності за сфабрикованими обвинуваченнями.

Відтак, окрім арештів, у Мархлевському районі упродовж 1933–1935 рр. масово звільнялися з роботи педагоги польських шкіл. Засвідчують це явище списки звільнених учителів-поляків, що зберігаються в Державному архіві Житомирської області. Серед них, зокрема: завідувач школи с. Велика Мойсіївка Й. Остринський, вчителька школи с. Гути-Юстинівка Ц. Венгловська (1936 р. заарештована й невдовзі засуджена до чотирьох років позбавлення волі), вчителька польської школи с. Здань Болярка К. Любецька (згодом потрапила за ґрати як дружина активного «скарбековця»). Звільняли й арештовували співробітників Мархлевського районного відділу народної освіти, зокрема інспектора А. Добровольського та ін. Піонервожату С. Пекарську виключили з комсомолу і звільнили з роботи «за сокрытие своего мужа – «скарбековца»». Крім репресивної кваліфікації «учасники “ПОВ”», у списках фігурують додаткові соціальні ознаки – «діти куркулів», «колишні дворяни», «білі офіцери», «колишні польські легіонери» тощо⁶²⁵.

В аналогічній за назвою («Про виконання постанови Політбюро від 13 грудня 1933 р. ...») резолюції Оргбюро ЦК КП(б)У від 9 березня 1934 р. фактично визнавали неспроможність республіканського компартійного керівництва забезпечити польську школу УСРР кваліфікованим педагогічним складом. Дефіцит кадрів учителів польських шкіл укотре мали покривати запрошенням випускників ВНЗ Москви й Ленінграду (гіпотетичні позитивні якості яких апіорі нівелювалися неволодінням ними українською мовою): «Просити ЦК ВКП(б) відрядити на Україну для керівної роботи в школах нацмен, зокрема, для викладання курсів суспільствознавства, історії і літератури, із випуску Інституту ім. Герцена в Ленінграді 10 поляків ... та з Московського університету народів Заходу – 10 поляків ...»⁶²⁶.

У тій же резолюції зафіксовано й інший шлях скорочення дефіциту польських педагогів в УСРР – «соломонове рішення» про українізацію низки «штучно створених» польських шкіл, до яких, мовляв, примусово зарахували дітей українців-католиків⁶²⁷: «Констатуючи невірний перевод за релігійною ознакою дітей українців-католиків на польську мову навчання в низці сел Вінницької і Київської областей, що може тільки грати на руку тим буржуазно-націоналістичним, фашистським елементам, які пролазять в ці школи і ведуть там розкладницьку роботу, доручити НКО, Вінницькому і Київському обкомам КП(б)У і облвиконкомам підготувати

⁶²⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 68.

⁶²⁵ Див.: Копійченко Л. А. За відсутністю складу злочину (польські контрреволюційні організації на Житомирщині). *Реабілітовані історією. Житомирська область*. Житомир: Полісся, 2010. Т. 3. С. 29; Рубльов О. С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УССР, 1920–1930-ті роки. *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.*: зб. док. та матер. С. 30.

⁶²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 56.

⁶²⁷ Докладніше див., напр.: Рубльов О. С. «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* / редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ, 2011. Вип. 20. С. 77–96.

перехід восени 1934 р. шкіл і викладання в тих польських школах, де навчаються діти, рідною мовою яких є українська мова, на українську мову»⁶²⁸.

Ліквідація республіканської польської національно-територіальної автономії

Компартійне керівництво республіки все більше розглядало німецьке й польське населення західного прикордоння УСРР як нелояльне у своїй масі. Адекватною відповіддю на цей виклик тоталітарний режим вважав лише репресивні заходи – систематичні кампанії з «очищення» прикордонної смуги від «контрреволюційного» й «антирадянського елементу», яким, мовляв, були особливо «вражені» прикордонні національні райони, й, з іншого боку – доприселення або й заселення на місце депортованих поляків й німців перевірених і стовідсотково лояльних «колгоспників-ударників», родин демобілізованих червоноармійців тощо (переважно українців і росіян). Такі заходи режиму, зрештою, розмивали навіть значною мірою формально-декоративний «національний» польський та німецький характер Мархлевського й Пулинського районів і невдовзі зумовили владну ліквідацію цих національних адміністративно-територіальних одиниць.

Перше масове виселення 750 родин з Мархлевського району за попередньо складеними НКВД УСРР списками відбулося наприкінці лютого – на початку березня 1935 р. відповідно до рішення ЦК КП(б)У, ініційованого Кремлем.

Для реалізації виселення «контрреволюційного польського націоналістичного елементу» були сформовані обласні та районні комісії. До складу останньої, наприклад, входили за посадами секретар райкому КП(б)У, голова РВК й начальник районного НКВД. Активно залучалися й партійні та комсомольські активісти, співробітники репресивного апарату. 16 лютого 1935 р. у Мархлевську відбулася нарада уповноважених з переселення, під час якої присутнім «довели» інструкцію та план переселення. Цю ж інформацію наступного дня почали оголошувати й населенню. При цьому лицемірно стверджували, що депортаційні заходи відбуваються задля «добра» переселенців і району, який позбувається в такий спосіб тих, «хто не виявив себе» у колгоспному будівництві, виконанні завдань «партії та уряду». Наголошували й на потребі зміцнення пограничної смуги⁶²⁹.

Абсолютна більшість місцевого польського населення була обурена й налякана брутальними діями влади. Мешканці району усвідомлювали справжні мотиви виселення, вважаючи, що цей процес лише починається і варто чекати гіршого. У поодиноких випадках робили спроби чинити опір. Так, у с. Константинівка селяни почали збирати гроші на подорож до Києва зі скаргою на дії влади до Консульства II Речіпосполитої, а уповноважений зі Слободи-Чернецької повідомляв, що місцеві не вірять у переселення в межах республіки, передбачаючи депортацію на Далеку Північ РСФРР. Під час відправлення ешелонів примусові переселенці кричали: «Прощавай, Україно! Прощавай, Україно!». Подекуди населення відмовлялося підкорятися наказу про переселення, а то й просто утікало за межі району⁶³⁰.

⁶²⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 57–58.

⁶²⁹ Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. Тернопіль, 1992. С. 33–34.

⁶³⁰ Там само. С. 34.

Синхронно з видаленням із прикордоння «нелояльного елемента» влада почала заходи із залюднення цієї території «надійним населенням». 11 лютого 1935 р. було ухвалено постанову РНК УСРР «Про вербовку колгоспників-ударників з районів Київської і Чернігівської областей в райони погрансмуги». Перевагу віддавали тим, хто відслужив у Червоній армії, серед яких, крім того, мало бути принаймні 15 % комсомольців і членів партії, 10–15 % «активістів колгоспу і села». Урядова постанова надавала цим переселенцям низку пільг (пробачення недоїмок, звільнення від сільгосподатку, надання кредитів та ін.)⁶³¹.

Відтак у «неблагонадійний» Мархлевський район упродовж березня–квітня з 16 районів Київської та Чернігівської областей було переселено 743 господарства. За ініціативою Київського обкому КП(б)У розпочалася чергова ротація керівних працівників польського району. Лише у квітні було усунуто з посад 6 голів і 14 секретарів сільрад, 23 голови колгоспів, яких замінили неполяки. Це вплинуло на питому вагу поляків у керівних посадах національної адміністративно-територіальної одиниці: влітку 1935 р. з 42 відповідальних радянських працівників Мархлевщини поляків було 15, українців – 13, євреїв – 11, росіян – 3⁶³². Тобто у локальній радянській номенклатурі польського району поляки опинилися у меншості, становлячи приблизно третину – 35,7 %.

Характерно, наприклад, що 9 квітня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про школи в прикордонних районах», дав доручення культпропвідділу ЦК «внести пропозиції про реорганізацію ряду німецьких та польських шкіл в прикордонних районах в українські з польськими та німецькими групами в зв'язку з змінами в складі населення (внаслідок заходів в прикордонних районах по виселенню та доприселенню)»⁶³³.

Серед чинників, які вплинули на рішення Кремля щодо припинення існування «польського радянського П'ємонту», слід також згадати чергове погіршення польсько-радянських міждержавних відносин, викликане підписанням у січні 1934 р. польсько-німецького пакту про ненапад⁶³⁴. Конфронтаційного характеру майже синхронно набули й радянсько-німецькі відносини – після приходу до влади у Німеччині НСДАП. Зміни геополітичної ситуації вплинули на внутрішню політику кремлівського режиму щодо польського й німецького населення СРСР та їхніх національно-адміністративних одиниць, насамперед розташованих у західному прикордонні Радянського Союзу.

ЦК ВКП(б) 7 грудня 1934 р. адресував закритого листа республіканській партійній верхівці Києва й Мінська під назвою «Про ситуацію у польських районах України й Білорусі». Йшлося, відповідно, про Мархлевський і Дзержинський (БСРР) польські національні райони. Республіканському керівництву «пропонували» припинити подальшу розбудову польської автономії у прикордонній смузі (що мала стати ареною бойових дій у разі нового польсько-радянського конфлікту), вжити заходів щодо українізації та білорусизації території й апарату цих районів, який мав бути зміцнений «перевіренними кадрами». Водночас органам НКВС

⁶³¹ Там само. С. 35.

⁶³² Там само.

⁶³³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 383. Арк. 1.

⁶³⁴ Gregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935. Wrocław, 1982. S. 159.

«рекомендували» здійснити арешти й висилку «контрреволюційних елементів». Під час редагування листа Й. Сталін зробив деякі правки в його тексті. У первісному варіанті НКВД СРСР давав вказівку засуджувати до розстрілу «запеклих керівників антирадянської роботи». Втім, з огляду, з одного боку, на ймовірні дипломатичні ускладнення з Польщею і Німеччиною та вірогідність розгортання неконтрольованої компаніїщини й перегинів республіканських і місцевих урядовців – з іншого, Й. Сталін викреслив цей пункт, замінивши його на «судити на загальних підставах без будь-якого послаблення»⁶³⁵. Синхронно з Кремля до Києва надійшла аналогічна директива щодо німецьких районів республіки (йшлося насамперед про прикордонний Пулинський німецький національний район).

Політбюро ЦК КП(б)У 9 грудня 1934 р. розглянуло питання «Про німецькі райони» (на підставі шифрованої телеграми з ЦК ВКП(б) № 513/ш). На виконання директив Кремля щодо репресивних заходів у німецьких районах створили комісію на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, до якої входили також П. П. Любченко, Й. Е. Якір й В. А. Балицький. Комісії із залученням секретарів обкомів тих областей, де були німецькі райони, доручили «ретельно проглянути всі німецькі райони для визначення необхідних заходів, що впливають з телеграми ЦК ВКП(б), у кожному районі й сільраді». Комісія упродовж тижня мала ретельно перевірити керівний склад цих районів, а також їхню шкільну мережу. Аналогічну роботу мала провести ця ж комісія щодо польських районів і сільрад. Цим рішенням обкоми партії зобов'язувалися надіслати до німецьких і польських районів керівних працівників обкомів для «роз'яснення населенню, що Радянська влада не стерпить якнайменших спроб антирадянської діяльності або агітації і не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в СРСР, або вишле усіх осіб, які ставляться нелояльно до Радянської влади, у віддалені місцевості СРСР»⁶³⁶.

20 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про переселення з прикордонних районів», яким передбачався комплекс заходів зі «зміцнення прикордонної смуги». Зокрема, райони й села з польським та німецьким населенням мали передусім «очистити» від «неблагонадійного й антирадянського елемента» – «лінією НКВД» планувалося вислати на Північ близько 2 тис. господарств.

«Хрещений батько» Мархлевського району 21 січня 1935 р., а на той момент заарештований й оскаржуваний у належності до «ПОВ» Я. Саулевич, дав розгорнуту відповідь на питання слідчого: «За чією ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?». Відповідь ув'язненого була поєднанням правдивих відомостей реальної історії створення цієї польської адміністративно-територіальної одиниці й активної участі самого оскаржуваного в цій урядовій акції, яка вписувалася в загальне річище більшовицької «коренізації», а відтак і «полонізації» асимільованого чи напівасимільованого польського етносу Правобережної України, з напівправдою й відвертою фальсифікацією у бажаному для слідства «контрреволюційному» забарвленні: «Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району ... належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва

⁶³⁵ Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. Москва, 2009. С. 49–50; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo... S. 247–248.

⁶³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 23. Арк. 170–171.

“ПОВ” Я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва “ПОВ”, створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього – проведення великої націоналістичної роботи щодо колонізації польського населення, я вирішив адміністративно об’єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що, за відповідного насадження членів “ПОВ” на керівні посади управління районом, можна буде на всю широчінь проводити у життя завдання “ПОВ”. Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву “ПОВ” в особі Скарбека, Вишневського, Політура й Теодора Проект цей був докладно обговорений ... й схвалений. Керівництво “ПОВ” доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України»⁶³⁷.

Спецколегією Київського обласного суду Я. Саулевич 8 червня 1935 р. був засуджений до десяти років таборів «віддалених місць СРСР»⁶³⁸. Й надалі тривали «оперативно-чекістські заходи» щодо репресування й дискредитації чинної й вже колишньої компартійної номенклатури Мархлевського польського національного району, а відтак – й делегітимації цієї національно-адміністративної одиниці з її подальшою ліквідацією.

У Москві 11 лютого 1935 р. ГУГБ НКВД СРСР за обвинуваченням у належності до «ПОВ» був затриманий один зі столичних кербудів Адам Якович Калиновський, колишній (1927–1928) секретар Мархлевського райкому КП(б)У.

А 17 лютого 1935 р. уповноважений Комісії партійного контролю (КПК) при ЦК ВКП(б) по Київській області Рубен Гукасович Рубенов підписав постанову «*Про керівних працівників Мархлевського району*», яка звучала вироком очільникам цієї національної адміністративно-територіальної одиниці: «Розслідуванням партійного Контролю встановлено, що керівні працівники Мархлевського району – колишній секретар Райкому КП(б)У МАРЧЕВСЬКИЙ Б. Я., заст. секретаря Райкому ГЕЙНЕ С. Й. й голова Райвиконкому АДАМЧИК М. І., працюючи у прикордонному національному польському районі, втратили класову революційну пильність й насправді були знаряддям у руках класово ворожих елементів, які підривали господарство району»⁶³⁹. У документі підкреслювали «викривлення національної політики партії» з боку компартійного керівництва Мархлевського району, якому закидали «куркульську політику» й провалення «усіх найважливіших господарсько-політичних кампаній», «засміченість» району «контрреволюційним куркульським елементом». Тож керівна трійка національного польського району не лише позбувалася

⁶³⁷ Цит. за: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. Київ, 2007. Вип. 34. С. 159–160.

⁶³⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 67312-ФП. Арк. 250–250 зв.

⁶³⁹ U pełnomocnika Komisji Kontroli Partyjnej przy KC WKP(b) na obwód Kijowski. *Sierp* (Kijów). 1935. 28 lutego. S. 2; ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 71168-ФП. Арк. 27.

номенклатурних посад, а й партійних квитків. Тим же рішенням з посади директора Мархлевської МТС було знято Дорохова, а питання щодо партійності низки інших членів районної партійної організації мало з'ясувати розслідування КПК⁶⁴⁰.

Парадокс ситуації полягав у тому, що ще 4 січня 1935 р. той самий М. Адамчик на шпальтах московської «Трубуны Radzieckiej» рапортував про «остаточне подолання» у районі «опору куркулів й польських націонал-фашистів» й колективізування 59,3 % селянських господарств Мархлевщини⁶⁴¹.

У червневому номері 1935 р. московського журналу «Революция и национальности», органу Ради національностей ЦВК Рад СРСР, було вміщено статтю завідувача нацменвідділу ЦВК УСРР (спадкоємця колишньої ЦКНМ) Д. Маца⁶⁴² «На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины» («На високому піднесенні: Про роботу серед національних меншин України»)⁶⁴³. Своєю назвою і тональністю стаття доводила правильність курсу «ленінсько-сталінської національної політики» й не містила, здавалося б, жодних виразних вказівок на загрозу існуванню Мархлевського польського й Пулинського німецького національних районів.

У статті стверджували (у контексті зростання районів інших нацменшин УСРР), що в Мархлевському районі на 1 січня 1934 р. було 32 молочні ферми, 14 свинарських і 8 вівчарських, то на 1 березня 1935 р. кількість молочних ферм зросла до 48, свинарських – 16, вівчарських – 11. Якщо більшість районів національних меншин були аграрними з незначною промисловістю, то натомість ставили в приклад Мархлевський район, у якому на базі місцевої сировини дістала значного розвитку скляна, порцелянова й фаянсова промисловість, зосереджена на 4 заводах: «Заводи Мархлевщини, які до революції були дрібними напівкустарними підприємствами, за часи радянської влади стали докорінно реконструйовані, механізовані, електрифіковані, й випуск продукції цих заводів збільшився у декілька разів, хоча виробнича потужність заводів ще повністю не використовується»⁶⁴⁴.

У публікації Д. Маца у звичному пропагандистському стилі подавали цифри зростання шкільної й культурно-освітньої мережі Мархлевщини. Наголошували, що бюджет польського району за сім років зріс удесятеро (1927 р. – 210 тис. руб., 1934 р. – 2 млн 184 тис. руб.), щоправда, не уточнювали, якою за цей період була інфляція⁶⁴⁵. До негативних сигналів з життя Мархлевського району, наведених у статті, можна зарахувати низький відсоток колективізації по району (69 %) порівняно з майже стовідсотковими показниками по інших районах (щоправда, у німецькому Пулинському районі він був ще меншим – 61,3 %): «У низці сіл Мархлевського й Пулинського районів колективізація перебуває на винятково низькому рівні»⁶⁴⁶. До недоліків зараховували й плінність керівних працівників національних

⁶⁴⁰ Marchlewszczyzna musi być godna imienia Marchlewskiego. *Sierp*. 1935. Nr. 29. S. 4.

⁶⁴¹ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo... S. 248.

⁶⁴² Докладніше про нього див.: Якубова Л., Рубльов О. Давид Мац: «учитель справедливості». *Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід*. Київ, 2014. С. 301–313.

⁶⁴³ Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины. *Революция и национальности*. 1935. № 6 (64). Июнь. С. 56–63.

⁶⁴⁴ Там само. С. 59.

⁶⁴⁵ Там само. С. 60–61.

⁶⁴⁶ Там само. С. 57, 59.

районів. Якщо в окремих з них голови сільрад у період між виборами змінювалися по 6–8 разів, то в Адамовецькій сільраді Мархлевського району лише 1934 р. змінилося чотири голови⁶⁴⁷. Очевидно, автор не з'ясував, що причиною такого явища були постійні виключення з партії й арешти низових керівників.

5 липня 1935 р. Польський національний район УСРР і його столицю – Мархлевськ, вочевидь, востаннє відвідав Генеральний консул II Речіпосполитої у Києві Ян Каршо-Седлевський⁶⁴⁸ зі своїм секретарем Владиславом Міткєвичем⁶⁴⁹. В інформації начальника Київського обласного управління НКВД УСРР Миколи Шарова (Шавера) від 14 липня, адресованій керівництву Особливого відділу УДБ НКВД УСРР, повідомлялося, що о пів на дванадцятю 5 липня автівка Генерального консульства Польщі зупинилася біля будівлі райвиконкому. З неї вийшов секретар Генконсульства, який після нетривалої розмови з секретарем РВК отримав згоду на зустріч польських дипломатів з очільником райвиконкому Михайлом Адамчиком. Під час нетривалої розмови з останнім та присутнім на ній «заступником голови РВК» (начальником районного НКВД у цивільному) Я. Каршо-Седлевський, пред'явивши службове посвідчення, поінформував керівників району, що метою його візиту є особисте знайомство з районним центром, якому (так само, як і Мархлевському польському району загалом), за його відомостями, радянський уряд приділяє «багато уваги»⁶⁵⁰.

Після цього Генеральний консул Польщі Я. Каршо-Седлевський у супроводі очільника РВК й районного енкаведиста у цивільному оглянули локальну «польську

⁶⁴⁷ Там само. С. 63.

⁶⁴⁸ Каршо-Седлевський Ян (Karszo-Siedlewski Jan; 1891–1955) – польський дипломат, старший брат підприємця й сенатора II Речіпосполитої (1935–1939) Тадеуша Каршо-Седлевського (1893–1939). На дипломатичній службі з 1919 р.: старший референт дипломатичного відділу МЗС; Генеральний консул II Речіпосполитої в Ополю (1920–1922); секретар посольства I класу у Белграді (1922–1924); радник посольства у Празі (1 грудня 1924 р. – 31 жовтня 1930 р.); радник посольства у Москві (1 жовтня 1931 р. – 1 травня 1932 р.); Генеральний консул II Речіпосполитої у Харкові та Києві (1932–1937) – з авансуванням до рангу радника амбасади. Призначений Надзвичайним Послом й Повноважним Міністром в Ірані та Іраку 1 грудня 1938 р. з перебуванням у Тегерані й подальшим поширенням повноважень на Афганістан (на цій посаді перебував до 30 червня 1942 р.); згодом (до 28 лютого 1943 р.) керував Генеральним консульством II Речіпосполитої у Бейруті. Після повернення до Лондона, до 5 липня 1945 р. виконував обов'язки генерального секретаря МЗС. Залишився в еміграції, працював у Комітеті Вільної Європи та Бібліотеці Конгресу США. Помер 8 липня 1955 р. у Вашингтоні (див.: Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / red. nauk. J. M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. Warszawa: Polska oficyna wydawnicza «BGW», 1994. S. 99–100; Рубльова Н., Рубльов О. Від Ризького миру до Пакту Молотова – Ріббентропа: До історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою, 1920–1939 рр. *Україна – Польща 1920–1939 рр. З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: документи і матеріали* / упоряд., комент., вст. стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. С. 43); Див. також згадки про цього польського дипломата у вищезгаданому збірнику документів: *Україна – Польща 1920–1939 рр. З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: документи і матеріали*. С. 402, 447–450, 458–459, 461–462, 464, 488–489, 495, 511–518.

⁶⁴⁹ Міткєвич Владислав (власне – Міхневич Владислав/Michniewicz Władysław; 1901–1995) – польський військовий, розвідник, дипломат, капітан Війська Польського (1931). У січні 1933 р. – жовтні 1936 р. – референт Консульства (з 1934 р. – Генерального консульства) II Речіпосполитої у Києві.

⁶⁵⁰ Арк. 58.

столицю» УСРР. Генконсул цікавився новими будинками, метою їхнього зведення та ін. Ні польський дипломат, ні його секретар, ні водій Генконсульства не мали можливості поспілкуватися з жодним місцевим мешканцем, перебуваючи під «щільним енкаведистським спостереженням». Після двогодинного перебування в негостинному Мархлевську польські відвідувачі відбули до м. Полонного на Вінничині⁶⁵¹.

Через тиждень після відвідин дипломатами II Речіпосполитої столиці локальної «польської Республіки Рад», 13 липня 1935 р. у Києві був заарештований відповідальний секретар Паливної комісії при РНК УСРР Євген Олдаковський – колишній голова оргкомітету й перший голова райвиконкому Мархлевського польського національного району (1925–1927); 15 серпня в Тюмені, куди виїхав у пошуках роботи, був затриманий вищезгаданий Станіслав Клеер-Гейне, колишній заступник секретаря Мархлевського райкому КП(б)У; 17 серпня за ґратами опинився Станіслав Май – секретар парткому Польського педагогічного інституту в Києві, колишній завідувач польської секції Волинської губнаросвіти й інспектор польських шкіл Волинської окрнаросвіти; 28 серпня арештували Болеслава Беганського – колишнього завідувача відділу народної освіти Мархлевського РВК. Ув'язнених УГБ НКВД УСРР примусило давати свідчення у сфабрикованій «справі» так званого «Волинського центру “ПОВ”»⁶⁵².

Спируючись на фальшиву інформацію і репресивну «статистику» республіканського НКВД, 26 липня 1935 р. голова Київського облвиконкому М. С. Василенко й секретар Київського обкому КП(б)У М. М. Налімов адресували меморандум секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Постишеву, в якому стверджували, що «Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом». У документі повідомлялося, що навесні поточного року (відповідно по ухвали ЦК КП(б)У) до східних районів УСРР з «радянської Мархлевщини» було переселено 1 188 господарств «ненадійних елементів»; їх замінили 754 родини «перевірених колгоспників-ударників» з південних районів Київщини. Однак, як наголошували очільники столичної області, вжитих заходів виявилось недостатньо для «очищення» району від «антирадянських елементів», адже, мовляв, спеціальна перевірка виявила значні залишки колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, колишніх контрабандистів, осіб, пов'язаних з викритими раніше «шпигунськими організаціями», колишніх куркулів, «польських шовіністичних і націоналістичних елементів». Відтак керівники області просили санкції ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей УСРР 300 родин «ненадійних елементів», а 50 господарств найнебезпечніших «антирадянщиків» взагалі пропонували заслати до віддалених місцевостей СРСР⁶⁵³.

Менше ніж через тиждень, 31 липня 1935 р., після вищезгаданого меморандума Василенка – Налімова, сталінський намісник в УСРР – другий секретар ЦК КП(б)У й одночасно перший секретар Київського обкому КП(б)У П. П. Постишев адресував майже ідентичну за змістом доповідну записку на ім'я Й. Сталіна. У

⁶⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 58–59.

⁶⁵² Докладніше див.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1995. № 1/2 (2/3). С. 128–130, 140–141, 150.

⁶⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 396. Арк. 166–167; Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. С. 127–128.

першому абзаці документа, щоправда, містилися певні додаткові деталі – було наголошено, що район не лише прикордонний, а й «вважається національним польським районом», тобто піддавали сумніву національний характер цієї адміністративної одиниці: «Мархлевський (прикордонний) район Київської області, що вважається національним польським районом, був найбільш засміченим районом антирадянськими й контрреволюційними елементами»⁶⁵⁴. Далі містилося прохання санкціонувати заходи щодо «додаткового очищення» й «зміцнення» Мархлевського району, ідентичні меморандуму від 26 липня 1935 р.⁶⁵⁵. Прикметно, що принаймні на кінець липня 1935 р. про ліквідацію Мархлевського району не йшлося – у всякому разі на рівні ЦК КП(б)У.

Ув'язнений Є. Олдаковський 8 серпня 1935 р., відповідаючи на запитання, чим керувалася «ПОВ» у своєму прагненні створити польський національний район, так умотивовував це бажання: «Керівництво “ПОВ” використало національну політику партії для створення зовні національного району у відповідності до партійних настанов, фактично ж наповнивши це націоналістичним змістом. “ПОВ” створенням польського національного району намагалася створити плацдарм для розгортання своєї націоналістичної роботи на Україні Мархлевський район розташований поблизу польського кордону й лежить на головній магістралі у напрямку Житомира й Києва.

Цілком зрозуміло, що на випадок воєнних ускладнень з Польщею район, маючи згуртовані націоналістичні кадри, мав відіграти певну роль»⁶⁵⁶.

З 15 серпня 1935 р. з'явилося друком останнє число (№ 663) найстаршої, яку видавали упродовж шести років, польської районної газети у Мархлевську – «Szturmowiec Pól». 17 серпня 1935 р. Мархлевський райком КП(б)У ухвалив лаконічне рішення «Про зміну назви районної газети “Szturmowiec Pól”» такого змісту: «Назву районної газети “Szturmowiec Pól” змінити на “За більшовицький наступ”»⁶⁵⁷. Деполонізація «районки» з одночасним переведенням її на друкування українською мовою побіжно засвідчувала, що республіканське компартійне керівництво (за згодою чи навіть безпосередньою вказівкою Кремля) вже вирішило долю цієї польської національно-адміністративної одиниці.

Члени Політбюро ЦК КП(б)У 17 серпня 1935 р. опитуванням (тобто без безпосереднього розгляду й обговорення) ухвалили постанову ЦК «Про Мархлевський і Пулинський райони». Згідно з цим документом, польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформовували «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»⁶⁵⁸. Територію розформованих районів фрагментами (окремими сільрадами) передавали Баранівському, Баришівському, Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському й Черняхівському районам, а також новоствореному Червоноармійському району з центром у Пулині

⁶⁵⁴ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. С. 682.

⁶⁵⁵ Там само.

⁶⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 21–21 зв.

⁶⁵⁷ Daszkiewicz J. Prasa polska na Ukrainie radzieckiej... S. 106.

⁶⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 375. Арк. 132.

(перейменованому на Червоноармійське)⁶⁵⁹. Мархлевську повертали попередню назву – Довбиш. По суті ж члени республіканського Політбюро слухняно виконували вказівки Кремля щодо «очищення» західного прикордоння УСРР від «непевної» польської і німецької людності, а відповідне репресивне умотивування щодо необхідності «санації» цих територій від «контрреволюційних елементів» й потреби ліквідації національних районів у прикордонній смузі забезпечувало НКВД УСРР.

Рішення республіканського Політбюро звично було доведене до кремлівського керівництва – ініціатора «санації» західного прикордоння СРСР. 13 вересня 1935 р. Л. Каганович листовно інформував Й. Сталіна, який перебував у відпустці: «Українці прислали проект постанови щодо розформування Мархлевського й Пулинського районів (польського й німецького). Я пам'ятаю, що ви, схваливши це, все ж зазначили, здається, щоби це не виглядало розформуванням і щоби найменування Мархлевського не скасовувати. Надсилаю вам цей проект й прошу повідомити, чи правильно я вас тоді зрозумів, щоби внести відповідні зміни до проекту ...»⁶⁶⁰. Кремлівський диктатор погодився з проектом і не наполягав на збереженні найменування Мархлевського – адже колишній вже польський національно-адміністративний район втрачав свою територіальну цілісність й розчинявся у сусідніх «анаціональних» районах. Одначе вищезгадана фраза у листі Л. Кагановича до його кремлівського патрона від 13 вересня («я пам'ятаю, що ви, схваливши це») зайвий раз засвідчує причетність Й. Сталіна до планів ліквідації «радянської Мархлевщини».

Так, 3 жовтня 1935 р. за політичним рішенням ЦК ВКП(б) (ЦК КП(б)У легалізували «у радянському порядку») постанову з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та з ідентичним постанові ЦК КП(б)У від 17 серпня змістом ухвалила Президія ВУЦВК⁶⁶¹.

ЦК КП(б)У 5 жовтня 1935 р. ухвалило рішення про виселення 300 господарств з колишнього Мархлевського району до Красноградського, Сахновчанського та Вільховатського районів Харківської обл. Списки переселенців формували на підставі компрометувальних матеріалів районного відділу НКВС на 350 родин (50 сімей становили резерв). Серед запланованих на депортацію 44 родини належали до «колишніх петлюрівців й соколовців» (учасників повстанського загону Соколовського на Волині початку 1920-х років), 3 – до організаторів й одержувачів «гітлерівської допомоги», 72 – до так званого «куркульського елемента», 48 кваліфікували як родини «контрреволюційного польського націоналістичного елемента», 2 – належали до «учасників ПОВ», 51 – до костьольного активу, 4 – до «консульських зв'язків» (з Консульством Польщі у Києві), 51 родина підтримувала листовний зв'язок з родичами у II Речіпосполитій, а тому енкаведистський апарат підозрював їх у «шпигунстві», 24 – проводили, мовляв, «антирадянську агітацію», 11 займалися «шкідництвом у колгоспах». До колишніх дворян належали 15 родин,

⁶⁵⁹ Там само. Арк. 132–133.

⁶⁶⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. С. 565.

⁶⁶¹ Стронський Г. Злет і падіння... С. 55–56; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo... S. 249.

3 – до колишніх поміщиків, 2 – до колишніх жандармів, 18 – до контрабандистів⁶⁶². Переселення охопило 22 сільради району, з яких у жовтні 1935 р. було виселено 306 родин (1 668 осіб) – 287 польських, 12 українських та 7 німецьких сімей. Для відправки було використано 3 ешелони. На їхнє місце переселили 200 господарств «колгоспників-ударників» з Київської та Чернігівської областей⁶⁶³.

Останній пленум Мархлевського районного виконавчого комітету відбувся 11 жовтня 1935 р.. За підсумками засідання керівництво РВК, серед якого поляків вже не було взагалі, мусило слухняно «цілковито приєднатися до розпорядження ЦВК УСРР від 3 жовтня 1935 р. про ліквідацію Мархлевського району й вітати урядову ухвалу як потужне революційне знаряддя, скероване на найшвидший соціалістичний розквіт господарства й культури колишнього Мархлевського району та перетворення його колгоспів на більшовицькі, а колгоспників на заможних людей»⁶⁶⁴.

Начальник Особливого відділу Управління держбезпеки УСРР і КВО М. Александровський 18 грудня 1935 р. підписав «Обвинувальний висновок» у сфабрикованій справі «Волинського центру “ПОВ”». Наступного дня фальсифікат затвердив нарком внутрішніх справ УСРР В. А. Балицький. Енкаведисти сфабрикували обвинувачення не лише проти колишніх керівників польської національно-адміністративної одиниці, а й проти умотивування створення, побудови й функціонування Мархлевського району. Зокрема, за їхньою версією, як нібито «з’ясувала спеціальна комісія», що обстежувала район, польське населення у ньому не перевищувало 12 % – 4 тис. осіб, в той час як, мовляв, «Волинський центр “ПОВ”» налічував 26 тис. поляків на Мархлевщині⁶⁶⁵. Але не лише статистичні маніпуляції закидали енкаведисти колишній номенклатурі Мархлевщини – на переконання репресивного апарату, йшлося про системну й систематичну «контрреволюційну роботу» на теренах цього «штучного утворення»: «Мархлевський національний район був доведений до стану найбільш відсталого у політичному й економічному відношенні, найбільш враженого контрреволюційною активністю куркульських [далі закреслено – «терористичних і бандитських» – К. Г.] елементів й діяльністю закордонної розвідувальної й диверсійної агентури»⁶⁶⁶. Природно-кліматичні особливості району й домінування у ньому хутірської системи розселення людності, що об’єктивно перешкоджало форсованій колективізації (яку ще 1930 р. таврував у вищезгаданій статті М. С. Василенко), також, на переконання «аналітиків» з НКВД УСРР, виразно засвідчувало «результати контрреволюційної роботи “ПОВ” у цьому районі»: «Наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9 %, 1933 р. – на 28 %, 1934 р. – на 47,6 %. Середньообласний відсоток колективізації за ці роки: 1932 р. – 67,5 %, 1933 р. – 72 %, 1934 р. – 81 % ...»⁶⁶⁷.

⁶⁶² Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 21–22.

⁶⁶³ Там само. С. 22.

⁶⁶⁴ Stroński H. Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych. *Ucrainica Polonica.* T. 1. S. 204.

⁶⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 820.

⁶⁶⁶ Там само. Арк. 825.

⁶⁶⁷ Там само.

До штучно завищеної питомої ваги польського населення й «шкідницьких» незадовільних відсотків колективізації додавали й систематичну начебто посилену «контрреволюційну активність» у Мархлевському районі. Тут співробітники УГБ НКВД УСРР вдавалися до неконтрольованих статистичних маніпуляцій і жонгливання дутою звітністю свого відомства: «У районі діяв ряд шпигунських груп, що нараховували до 100 осіб активних агентів розвідки; мали місце прямі прояви диверсійної групи, керованої закордонним агентом Пшегодським; нарешті, у районі у різний час сформовано 4 міцно збитих повстанських загони, що нараховували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів з Мархлевського району мали місце декілька [закреслено первісно надруковане – «десятки» – К. Г.] випадків організованих групових уходів за кордон, не рахуючи попереджених групових озброєних проривів через кордон учасників повстанських загонів, які готувалися»⁶⁶⁸.

Вияви цієї «контрреволюційної активності», звісно ж, своєчасно викривали й ліквідовували органи ГПУ-НКВД. Останні у взаємодії з партійними органами та за їхніми вказівками систематично вдавалися і до інших методів «санації» прикордонного польського району: «Крайня засміченість усіх ланок радянського апарату у Мархлевському районі потребувала низки повторних чисток, унаслідок яких, почавши з 1932 р., з радянських установ і організацій району вичищено було 678 осіб контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу. З них: 1932 р. – 121 особа, 1933 р. – 303 особи, 1934–1935 рр. – 254 особи. З тих же причин з 40 голів сільрад 1935 р. усунуто було 34 особи й з 80 голів колгоспів відкликано було 76 осіб. У зв'язку з особливою враженістю Мархлевського району, починаючи з 1930 р., з району було вислано й переселено 1 658 родин [...]»⁶⁶⁹.

Сфабриковану «справу» «Волинського центру “ПОВ”» розглядав 15–17 лютого 1936 р. Військовий трибунал Київського військового округу. У вирокі щодо Є. Олдаковського, Б. Беганського, С. Мая й А. Калиновського (єдиного, хто не визнав себе винним) не йшлося про конкретні «контрреволюційні провини» кожного з фігурантів «справи». Не було й речових доказів – «слідству» й «обвинуваченню» вистачило самообмови ув'язнених. Натомість фігурувала стисла історія реальної «ПОВ» (безвідносно до «справи»), вигадані «контрреволюційні наміри» засуджених на етапі створення національної адміністративно-територіальної одиниці й їхні віртуальні провини під час урядування у Мархлевському польському національному районі: «На підставі офіційних даних, поданих відповідальними партійними й радянськими працівниками керівникам партії й уряду, а фактично на підставі уміло сфабрикованих “пеовяцьких” даних й поданих “пеовячками”, які прикривалися партквитками, відповідальним становищем у партії й радах й проведенням Ленінської національної політики, уряд ухвалив організувати польський національний район й назвати його Мархлевським.

Олдаковський був призначений головою організаційної комісії, а після створення району – головою Мархлевського райвиконкому, й тоді “Волинський центр «ПОВ»” перейшов до Мархлевська»⁶⁷⁰. Далі у вирокі наводили нібито конкретний «склад злочину» засуджених, найтяжчим складовими якого були, мовляв,

⁶⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 826.

⁶⁶⁹ Там само. Арк. 826–827.

⁶⁷⁰ Там само. Арк. 869.

маніпулювання питомою вагою польської людності району й гадане сподівання перетворити його на «прихильний плацдарм для фашистської Польщі»: «У дійсності у Мархлевському районі польське населення ледь досягало 12 %, й замість поданих “Волинським центром «ПОВ»” двадцяти шести тисяч поляків, останніх виявилось неповних чотири тисячі.

Домагаючись організації Мархлевського району, “ПОВ” виходила з таких міркувань: наявність компактних мас поляків мала підтвердити “історичне” право Польщі на Правобережну Україну, Мархлевський район розташований на шляхах головного стратегічного напрямку на Київ, самостійний район має підпорядковуватися безпосередньо центру, де на відповідних місцях знаходилися “пеовяки”. Цей район має стати базою для роботи “ПОВ” по всій Україні, у ньому повинні готуватися кадри для роботи “ПОВ” в інших місцях України. Мархлевський район – суцільно хутірський, й за свідомої підтримки з боку “ПОВ” та її ставлеників, куркульської й заможної частини населення став сильним опором колективізації сільського господарства.

Протидія з боку “Волинського центру «ПОВ»” антирелігійній пропаганді, зачиненню костьолів, дієва підтримка ксьондзів, костьолів й нелегальних польських шкіл, легалізація релігійних гуртків “терціари”, “кулка ружанцове”), створення повсюдно лише польських шкіл і польських сільрад, усілякі пілги тим, хто долучався до польського націоналізму, повинні були швидким темпом полонізувати район й утворити тут сприятливий плацдарм для фашистської Польщі, що над ним так активно працювали Олдаковський, Беганський, Май та інші члени “ПОВ” ...»⁶⁷¹.

«Справа» «Волинського центру “ПОВ”» була канонізована у цілком таємному «Орієнтуванню по польській роботі з додатком матеріалів у справі контрреволюційної організації, яка йменувала себе «Волинський Центр Польської Організації Військової (“ПОВ”», випродукованому Управлінням держбезпеки НКВД УСРР й зі вступними «настановами» наркома внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького від 22 лютого 1936 р., розісланому «усім – начальникам обласних управлінь НКВД УСРР, начальникам окружних відділів НКВД УСРР, начальникам особливих відділів корпусів Київського й Харківського військових округів, начальникам прикордонних загонів НКВД УСРР»⁶⁷².

У вступному слові до цього «Орієнтування» нарком внутрішніх справ УСРР ще раз наголошував вже «хрестоматійні» для республіканських енкаведистів характеристики обставин організації і «контрреволюційного спрямування» Мархлевського національного району, які набували зловісно мілітарного забарвлення: «Українське керівництво “ПОВ” та його Волинський Центр опорним пунктом для масового розгортання своєї діяльності обирають територію, що перетинає один з головних стратегічних напрямків – Ровно–Київ, де 1920 р. розгорталися основні операції на Південно-Західній ділянці фронту.

Після низки найгрубших підтасовок й фальсифікованого підрахунку населення їм («пеовякам») вдається показати 68 % «польського» населення, внаслідок чого й організується польський національний район (Мархлевський).

⁶⁷¹ Там само.

⁶⁷² НКВД УССР. Управление государственной безопасности. Ориентировка по польской работе с приложением материалов по делу контрреволюционной организации, именованной «Волинский Центр Польской Организации Войсковой» («ПОВ»). Киев, 1936 г. 61 арк. ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 278.

У 1930–1932 рр., коли панівні фашистські кола Польщі готувалися до війни проти Радянського Союзу, Волинський Центр “ПОВ” розвиває шалену активність щодо розкладу Мархлевського району й перетворення його на оплот контрреволюції. Як наслідок – колективізація району майже повністю зривається (14,9 % наприкінці 1932 р.), відбувається низка волинок, що супроводжуються звирячими розправами з сільактивістами, організується масовий еміграційний рух, який супроводжується спробами збройного прориву через кордон, нарешті, створюється сприятлива й безкарна обстановка для роботи закордонних агентів, які десятками перекидаються до нас й проводять у цьому районі активну диверсійну й розвідувальну роботу»⁶⁷³.

У цій же специфічній передмові очільник НКВД УСРР доводив до відома підлеглих, що «у світлі матеріалів справи Волинського Центру “ПОВ”» спеціальні комісії здійснили перевірку національного складу мешканців низки населених пунктів Правобережжя України, внаслідок чого, мовляв, «документально встановлена колонізаторська робота “ПОВ”»: «З’ясувалася цілковита штучність організації десятків національних сільрад й польських шкіл у пунктах, де населення цілком не знає польської мови»⁶⁷⁴. Доведенням цієї специфічної інформації керівник НКВД УСРР закликав своїх підлеглих до особливої пильності щодо «польської контрреволюційної діяльності» й одночасно адресував їм виразний сигнал про «штучність» політики «коренізації» серед польської людності республіки і близьке припинення «польського експерименту».

Своєрідною епітафією розформованому національному району став перший том статистичного довідника «Райони УСРР», який був підготовлений Управлінням народногосподарського обліку УСРР за редакцією Олександра Миколайовича Асаткіна⁶⁷⁵. Книгу повністю здали до виробництва 9 квітня 1936 р. й випустили з друку тритисячним накладом 29 квітня того ж року. У виданні подали відомості про «Мархлевський район Новоград-Волинського округу Київської області», щоправда, із застереженням, що за постановою ЦВК УСРР Мархлевський район розформовано, а тому «відомості на 1/І 1936 р. по району не подано»⁶⁷⁶. Зафіксовані у томі відомості про Мархлевський район подано станом на 1 січня – 15 квітня – 1 травня 1935 р.

Отже, у «Районах УСРР» зафіксована територія Мархлевського району – 88,9 тис. га (889 км²), серед цього орної землі – 33 462 га, лісів – 24 903 га. Населення району на момент ліквідації становило 55 301 особу, з них 3 431 особа мешкала в райцентрі – Мархлевську, від якого до найближчої залізничної станції (Новоград-Волинський Південно-Західної залізниці) було 48 км. У районі налічувалося 40 сільрад. Бюджет району на 1935 р. передбачав 3 млн 23 тис. руб., з яких на соціально-культурні заходи планували витратити 2 млн 130 тис. руб.⁶⁷⁷. Промисловість польського району складалася з 9 підприємств різної підпорядкованості, на яких працювало 1 760 робітників; у ньому налічувалося 79 торговельних точок, з них 77 магазинів

⁶⁷³ ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 2 зв.–3.

⁶⁷⁴ Там само. Арк. 3.

⁶⁷⁵ Докладніше про нього див.: Марочко В. І. О. М. Асаткін – вигаданий «фальсифікатор» перепису населення 1937 р. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 129–149.

⁶⁷⁶ Райони УСРР / Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ: Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. Т. 1: Статистичний довідник / за ред. О. М. Асаткіна. С. 198–199.

⁶⁷⁷ Там само. С. 198.

й, зокрема, Мархлевський районний універмаг; діяло також два колгоспні базари. Працювало 89 шкіл (1 повна середня, 32 неповні середні й 56 початкових) із загальною кількістю учнів 7 053; функціонував також 1 технікум (77 студентів) і 2 робітфаки (145 слухачів); працювало 10 бібліотек і 25 клубів, 1 стаціонарний кінотеатр. Потреби охорони здоров'я населення забезпечували 1 поліклініка, 2 лікарні (на 60 ліжок), 5 амбулаторій, 1 диспансер, 3 фельдшерські пункти й 2 аптеки. Медичний персонал району складався з 8 лікарів і 30 працівників середнього медперсоналу⁶⁷⁸.

У другій половині 1930-х років радянська національна політика знову зазнала радикальних змін. Консолідація сталінського режиму характеризувалася велетенським зростанням ступеня централізації партійного й державного апарату. Це спричинило також значне обмеження прав численних національних меншостей і навіть ліквідацію національно-адміністративних утворень окремих народів. Втім, навіть на цьому тлі державна політика щодо польського населення мала особливий характер. Польську автономію в Україні ліквідовано тоді, коли системи автономій інших меншин розвивалися доволі успішно й засадничо нічого нібито не передрікало повторення долі поляків. Характерно, що тоді, коли доля Мархлевського польського національного району вже була вирішена, 17 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про 10-річчя Коларівського [болгарського] району», визнавши «необхідним відзначити 10-ліття Коларівського (національного) району Дніпропетровської області». Району виділили 30 тис. руб. з резервного фонду РНК УСРР, подарували легкову машину, а Президія ЦВК УСРР мала заслухати звітну доповідь Коларівського РВК⁶⁷⁹. У вересні 1936 р., через рік після ліквідації Мархлевщини, в УСРР все ще існували 24 національних райони (9 російських, 7 німецьких (8-й – Пулинський – був втрачений синхронно з Мархлевським), 4 болгарські, 2 єврейські і 2 грецькі).

Свідчило це, безперечно, що зміна політики щодо поляків в СРСР випереджала зміну генеральної лінії ВКП(б) у національному питанні й, можливо, була передвісником такої зміни. Можна навіть висловити припущення, що владна невдача з колонізаційним експериментом стала однією з причин загальної зміни національної політики режиму. Було це безпосередньою реакцією на цілковиту поразку спроб прищеплення польській людності «соціалістичного» світогляду й створення на теренах УСРР/СРСР лояльного автономного польського суспільства, яке б функціонувало на засадах радянського тоталітарного режиму й було б викликом/антитезою «буржуазно-поміщицькій», «фашистській Польщі».

Сфабрикована енкаведистами «справа» «Волинського центру “ПОВ”» 1935–1936 рр. мала продовження в репресивних діях Кремля та його республіканських поплічників на теренах колишнього Мархлевського національного району, спрямованих проти його мешканців і колишньої номенклатури радянської «польської роботи» в УРСР, упродовж доби Великого Терору 1937–1938 рр.

Так, 1937 р. Управлінням держбезпеки (УДБ) Київського обласного управління НКВД УРСР за безпідставним обвинуваченням в участі у міфічній «ПОВ» була арештована група колишніх відповідальних працівників Мархлевського району – колишній голова райвиконкому О. І. Секанович, заступник прокурора району

⁶⁷⁸ Там само. С. 199.

⁶⁷⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 394. Арк. 83.

А. Т. Воевський, завідувач райземвідділом С. Т. Матусевич і директор зоотехнічного технікуму В. І. Лебедзевич. Усі четверо були розстріляні. Того ж року НКВД страшило й 12 робітників Мархлевського порцелянового заводу⁶⁸⁰.

У вересні 1937 р. було утворено Житомирську область УРСР. З утворенням цієї адміністративно-територіальної одиниці відбулися певні зміни в статусі окремих населених пунктів, що входили до її складу. Серед них – й адміністративного центру колишнього польського національного району республіки. Так, 22 жовтня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У, формально «погоджуючись з пропозиціями Президії Верховної Ради УРСР», ухвалило постанову «Про віднесення населених пунктів до категорії міст й селищ міського типу та встановлення їхніх меж, по Житомирській області»⁶⁸¹. Відтак статус міст здобули учорашні селища міського типу Коростишів й Малин. А 14 сіл набули статусу селищ міського типу з перетворенням їхніх сільських рад у селищні ради. Серед останніх був і колишній «столичний Мархлевськ», що належав тоді до Баранівського району⁶⁸².

У принагідній довідці про населений пункт зазначалося: «*Мархлевськ – Барановського району*. Рахується селом, але орган державної влади – селищна рада. Облоргкомітет [Житомирської області] запроєктував віднести до категорії поселення міського типу з органом державної влади – селищною радою, – в існуючих [нині] межах»⁶⁸³. На той момент у Мархлевську налічувалося 3 798 мешканців, з яких 85 % становило «робоче населення»; функціонували великий фарфоровий завод союзного значення (892 робітники), торфорозробка (15 працівників), машинно-тракторна станція й машинно-тракторна майстерня (80 осіб персоналу). Електричне освітлення забезпечувала заводська електростанція. Також у селищі були лазня, лікарня на 40 ліжок з пологовим відділенням, поліклініка, консультаційний пункт охматдиту, медпункт, ясла-садок на 60 дітей, середня школа й окремо початкова школа, дві бібліотеки на 2 000 книжок, 2 клуби й 2 кінотеатри на 720 глядацьких місць, а також радіовузол, телеграф і телефонна станція на 38 абонентів⁶⁸⁴.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У від 22 жовтня 1938 р. невдовзі легітимізував Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про віднесення населених пунктів Житомирської області до категорії міст й селищ міського типу й встановлення їхніх меж». Відповідно був підвищений і статус Мархлевська зі збереженням його найменування⁶⁸⁵.

Матеріали Всесоюзного перепису населення 1939 р. зафіксували у Мархлевську 4 294 мешканців: українців – 44,6 % (1 915 осіб), поляків – 36,3 % (1 557), євреїв – 12 % (513), представників інших національностей – 7,2 % (309 осіб). Отже, репресивна політика компартійного тоталітарного режиму, його брутальні деполонізаційні заходи суттєво зменшили польську складову цього містечка, колишньої столиці «радянської Мархлевщини».

З 15 серпня 1944 р. був підписаний Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про перейменування, уточнення та внесення змін в найменування деяких міст,

⁶⁸⁰ Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 38.

⁶⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 500. Арк. 171.

⁶⁸² Там само.

⁶⁸³ Там само. Арк. 197.

⁶⁸⁴ Там само.

⁶⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 500. Арк. 172–173.

районних центрів і районів Української РСР». Відповідно до нього, Мархлевську повернули його історичну назву – Довбиш.

Запізніла реабілітація й відновлення історичної пам'яті про польську автономію міжвоєнної доби ХХ ст.

Буквально напередодні розпаду Радянського Союзу було реабілітовано очільників так званого «Волинського центру “ПОВ”» – Є. Олдаковського, Б. Беганського, А. Калиновського й С. Мая, партійних і радянських функціонерів Мархлевського польського району. Засуджені Військовим трибуналом КВО 15–17 лютого 1936 р. до страти (Є. Олдаковський, Б. Беганський, С. Май) й десятирічного покарання у таборах (А. Калиновський), усі вони після «пом'якшення» покарання Військовою колегією Верховного Суду СРСР 7 квітня 1936 р. (розстріл замінено десятьма роками таборів) були спрямовані до далекосхідних таборів СРСР, де й загинули за нез'ясованих обставин⁶⁸⁶. Усі вони були реабілітовані за висновком Прокуратури СРСР від 13 серпня 1991 р. на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років»⁶⁸⁷.

Тоді ж, дещо несподівано, було «реабілітовано» й Мархлевський польський національний район. У тому ж рішенні Прокуратури СРСР стверджувалося: «Встановлено, що Мархлевський національний польський район організовувався за рішенням Республіканських й Союзних органів. Доказів того, що в районі провадилася націоналістична робота, крім загальних показів обвинувачуваних, немає»⁶⁸⁸.

Після відновлення державної незалежності України чимало мешканців Житомирщини й, зокрема, локальної території колишнього польського національного району імені Мархлевського повернулися до власної польської самоідентифікації, чому значною мірою сприяють контакти й щедра допомога історичної батьківщини – Польщі. У Довбиші відновлено римо-католицьку парафію (1990), яку обслуговує троє священнослужителів. У 2000-х роках споруджено величний костел в ім'я Фатімської Богоматері, діє орден паллотинів. На храмове свято до Довбиша прибувають поляки з усієї Житомирщини – до 3,5 тис. осіб⁶⁸⁹. Станом на 1 січня 2018 р. у смт Довбиш мешкало 4 288 осіб⁶⁹⁰.

У 1991 р. з'явилася друком монографія польського історика Миколая Іванова «Перший покараний народ: Поляки у Радянському Союзі 1921–1939», в якій певну увагу було приділено й «Радянській Мархлевщині»⁶⁹¹, а також окрема розвідка цього

⁶⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 867–871.

Щоправда, останнім часом з'явилася інформація, що Є. Олдаковський був розстріляний 29 жовтня 1937 р., а Б. Беганський помер 1 жовтня 1939 р. в окремому табірному пункті «Ліньковий». Див.: Копійченко Л. А., Тіміряєв Є. Р. Трагічні сторінки історії Житомирщини 1917–1980-х рр. *Реабілітовані історією: Житомирська обл.* Кн. 1. С. 38.

⁶⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 68505-ФП. Т. 5. Арк. 895–899.

⁶⁸⁸ Там само. Арк. 897 зв.

⁶⁸⁹ Довбиш. *Вікіпедія*. URL:// <https://uk.wikipedia.org/wiki/Довбиш> (дата звернення: 02.03.2021).

⁶⁹⁰ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 р. / Державна служба статистики України; відп. за вип. Тімоніна М. Б. Київ, 2018. С. 28.

⁶⁹¹ Iwanow M. *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*. Warszawa; Wrocław: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1991. S. 116–127.

ж автора, присвячена Мархлевському району УСРР⁶⁹². 1992 р. вже в українській історіографії була опублікована знакова праця тернопільського ученого Генрика Стронського «Злет і падіння: польський національний район в Україні у 20–30-ті рр.»⁶⁹³. Розпочалася й «наукова реабілітація» «польського проекту» у міжвоєнній радянській Україні, з'ясування задумів його ініціаторів, роль Кремля й Харківсько-Київського республіканських центрів у невдачах цього експерименту й назагал трагічній долі його учасників. З більшою або меншою регулярністю відбуваються наукові форуми з нагоди річниць Мархлевського національного району УСРР⁶⁹⁴.

⁶⁹² Iwanow M. Przyczyunki do historii Polskiego Autonomicznego Rejonu Narodowego im. J. Marchlewskiego na Ukrainie. *Studia z dziejów XIX i XX wieku / Acta Universitatis Wratislaviensis*. Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991. S. 151–178.

⁶⁹³ Стронський Г. Злет і падіння... 63 с.

⁶⁹⁴ Див., напр.: Програма Міжнародної наукової конференції «Поляки в Україні у XIX–XX ст.: До 80-ї річниці організації й 70-річниці ліквідації Мархлевщини» (м. Хмельницький, 28–30 жовтня 2005 р.). Хмельницький, 2005. 4 с.